

2838.

Др. Евген Грицак.

ПІД ЧЕРВОНОЮ ВЛАДОЮ.

Шкільна справа на Радянській Україні.

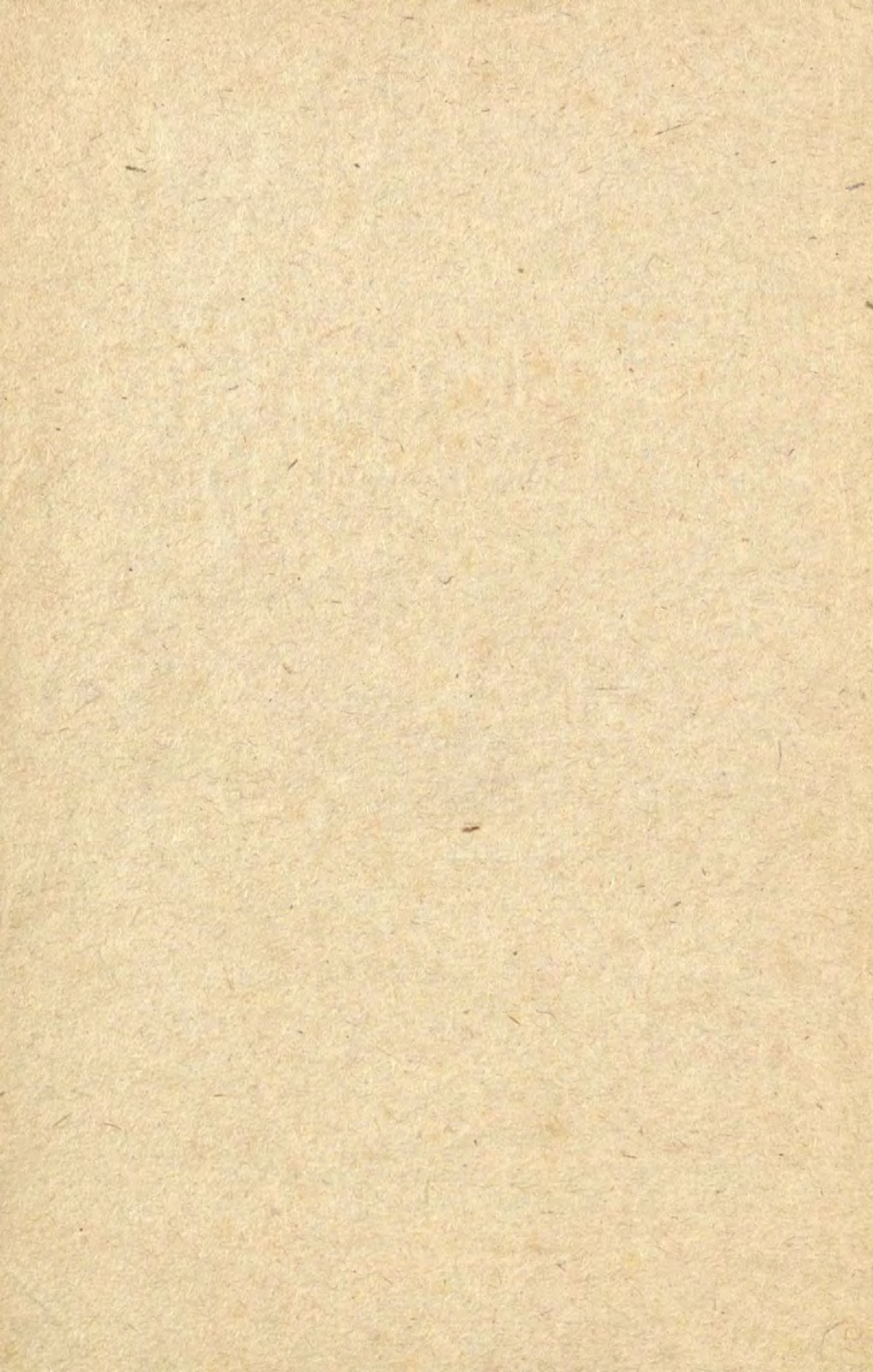


Перемишль.

Накладом філії „Учительської Громади“ в Перемишлі.

Головний склад у Народньому Базарі в Перемишлі, вул. Костюшна ч. 5.

1923.



Др. Евген Грицак.

ПІД ЧЕРВОНОЮ ВЛАДОЮ.

I. Шкільна справа на Радянській Україні.



Перемишль

Головний склад у Народньому Базарі в Перемишлі, вул. Костюшка ч. 5.

1923.

No inwent. 2838.



37 (= 83) = 83

I. Огляд розвитку українського шкільництва від революції 1917. року до половини 1920. року.

1. За української влади.

Загально відомо, що найбільшим і найтривалішим здобутком останньої революції на Україні були і є українські школи. І коли тепер від кількох уже років Україна стогне в страшній неволі й коли ридання нашого народу, поневоленого чужинцями, нашої голодної, переслідуваної інтелігенції доходять далеким відгомоном аж до нас і далі в культурний світ, то не зважаючи на те все лихоліття, рідна школа, школа з українською викладавою мовою, світить нам із темряви неволі як зірка, що віщує світанок кращих часів.

І тому саме українська школа, цей величнний наш здобуток, якого вже ніякий ворог, хоч би й дуже лютий, нам не забере, заслугує на пильну увагу нашого громадянства по той бік кордону й ми повинні вважати своїм обов'язком пізнати докладніше українську школу сучасної Радянської України, проаналізувати її, щоби з одного боку мати там більшу певність, що ми не пропаща нація, коли в нас є своя школа, а далі, щоби не обмежуватися німим подивом та сліпим захопленням, але знати її наскрізь, зовсім, не закриваючи очей і на відемні її сторінки.

Бажання рідної, української школи пробували наші земляки давно вже зреалізувати. Не кажучи про давніші старання в цьому напрямку, треба тут згадати про це, що посла до Думи, починаючи від 1906. року, увесь час аж до самої війни висовували це домагання в більше або менше великих розмірах, від народньої школи аж до університетів, але на жаль це все було голосом »вопіючого во пустині.« І навіть підчас великої світової війни, коли, здавалося, українство було геть придушене, не замовкають голоси з домаганням укр. школи. В 1916. році за міністра освіти Ігнатієва українські діячі в Києві й на провінції роблять заходи для відкриття кількох українських гімназій. Міністер Ігнатієв, як людина поступова й особисто чесна, мав ставитися до цієї справи прихильно, а діячі українські йшли навіть на великі уступки, щоби зрушити справу рідної школи з мертвої точки, а саме згоджувалися на утравізм російсько-український, котрий мав проявлятися в тому, що одні предмети мали викладатися по українськи, а другі (реальні) по російськи. Справу дозволу української школи брали тоді в зв'язку з тим фактом, що в частині окупованої тоді Галичини російська окупаційна влада дозволила відкрити деякі укр. гімназії, як н. пр. у Тернополі

і в Городенці, а крім того уживано теж української мови як виховної в школах притулкових (в захоронках) в Галичині, удержуваних коштами т. зв. Всеросійського Союзу Городів, між якого керівниками було багато свідомих Українців. Але ті всі заходи пропали, звелися ні на що з приводу протесту всяких російських чорносотенців. І за царської влади українська школа так і не воскресла.

Пробудження українського слова в школах на В. Україні припадає зовсім на часи після великої російської революції від березня 1917. року. До якого ступня українська рідна школа була необхідна й мала ґрунт під собою, бачимо з цього, що в закладанню укр. шкіл Українці проявили майже першу свою діяльність в той час, коли тільки що почали зорганізовуватися. Майже в місяць після скинення Миколи II. з престолу, в квітні 1917. року, закладається І. українська гімназія, з початку в складі тільки 2 клас, а її директором стає вельми заслужений педагог і невтомний діяч на педагогічному та освітньому полі В. Дурдуковський.¹⁾ І ця гімназія відразу завойовує собі міцне становище і укр. інтелігенція починає відбирати своїх дітей з державних російських гімназій та віддавати їх до цієї української.

На протязі шкільних фєрй у 1917. році бачимо заходи до закладення цілої сітки українських шкіл, починаючи від народніх, а кінчаючи вищими. Українська школа з Київа поширюється на провінцію, в найдальші закутки України. З кінцем червня 1917. року, коли засновано українські міністерства, між ними Генеральний Секретаріат Народньої Освіти і коли першим керівником його стає незабутньої памяти Іван М. Стешенко, можна було бачити правдивий натовп діячів із провінції, які прохали дозволу на відкриття укр. шкіл, а крім того — і більше навіть — просили порад, вказівок, питали про вчителів і книжки для укр. шкіл. І нераз треба було стримувати запал цих діячів та вживати аргументів, що не можна відразу скрізь відкрити укр. школи ізза ріжних недостач. І дуже часто відмова й відраджування нічого не помагали, бо були це революційні часи, це одно, а друге те, що люде сильної волі й твердої ініціативи не знеохочувалися ніякими перешкодами, а робили своє діло й справа відкриття нових шкіл посувалася безнастанно вперед.

За літо 1917. року підготовлено відкриття 2-ої укр. гімназії в Київі в складі 8 клас (учениками були Українці з російських гімназій) і названо її гімназією імени Кирило-Методіївського Брацтва. Директором її був з початку Проф. Сушицький, а при кінці шк. року 1917/18 Г. Козленко, а поміщалася вона в помешканні російської Художньої Школи на Сінному Майдані. Рівночасно теж з початком нового навчального року 1917/18 повстає третя українська гімназія на Печерську, але на жаль з самого початку розвивалася вона кволо ізза малої енергії її директора. Крім того по-

¹⁾ Розвій укр. шкільництва в часі революції має вже свою літературу, хоч правда, невелику. Крім статів по часописах та видавництвах періодичних, особливо в органі укр. вчителів «Вільна Українська Школа,» маємо працю Пастернака на цю тему, видану накладом київської «Книгоспілки.»

встає тоді Український Народній Університет, до якого приймали учнів, що мали освіту кількох вищих гімназійних клас, а щоби дати змогу вчитися на Університеті й цим, котрі не встигли пройти за молоду гімназійної освіти, засновуються при Університеті т. зв. Підготовчі Курси (молодший і старший.) Курси ці мали завдання підготовляти слухачів своїх до слухання університетських лекцій, значить приблизно дати їм за 2 роки освіту за цілу гімназію й через те можна їх уважати Вечірніми Гімназіяльними Курсами.¹⁾

І хоч, коли дивитися на цифри, не було ще дуже багато шкіл, але в дійсности був це великий крок уперед. За кілька місяців ще не зовсім вільного, а тільки вільнішого життя, Українці розвивають — як на перші початки — незвичайну велику діяльність на полі організації шкільної справи. І тут наглядно виявилось, як дуже шкодливі, згубні є ради не тільки ворогів, а нераз і своїх власних таки короткозорих діячів, що — мовляв — не можна забиратися до великого діла без великих приготовань аж до деталей, які нераз кажуть, що перше треба виховати, підготувати кадри свідомих, добрих робітників і тільки тоді відкривати школи чи інші інституції. Життя, досвід, практика побиває немилосерно так і твердження. Бо час не жде — тим більше підчас революції, — а пізній Іван завжди має втрату. І тоді було багато скептиків, котрі говорили, що не слід закладати багато шкіл, коли нема в нас ні потрібної кількості вчителів, зовсім підготовлених до викладання по українськи, ані нема теж українських шкільних підручників. А тимчасом на прикладі укр. шкіл на Україні бачимо, що раз є школа, то силою факту знайдеться теж і все те, що потрібне для неї, хоч нераз з бідою й труднощами і хоч би з початку мало воно бути кволе й не зовсім доскональне. І ми бачимо, що з українською школою неначе справжнє чудо сподіялося! Вчителів-Українців було багато в російських гімназіях, тепер почали вони працювати в українських і здебільшого були це визначні сили, дуже гарні педагоги так, що укр. гімназії не були просто пристановищем мізерної чи нікчемної громади людей, але вчителі їхні або стояли на рівні з учителями рос. шкіл, а в багатьох випадках навіть перевищували їх. Так само легко поборювано труднощі з справою шкільних підручників. Найперше з самого початку укр. педагоги взялися до випрацювання й друкування найбільш необхідних підручників на укр. мові, далі вживано деяких підручників російських, а часами не вживано зовсім книжок, особливо при предметах, при котрих можна обійтися без книжки й коли живе слово путнього вчителя заступить і найкращий підручник.²⁾

¹⁾ І тут можна мимоходом згадати, як дуже корисна й потрібна булаби в нас така інституція, як Вечірні Гімназ. Курси для всіх цих, котрі через різні причини — а в їх у такого нещасного народу, як наш, дуже багато — не мали змоги набути собі середню освіту, а потім виявляють велику життєву здатність до праці на різних ділянках і тільки не достає їм більшої освіти.

²⁾ Хоч про це буду ще окремо говорити, але згадаю коротко на цьому місці, що до укр.-галицьких підручників поставилися педагоги В. України дуже здержливо, а первісну думку: заступити брак своїх, ще неготових, підручників, галицькими, відкинуто.

І ще одно відразу вражало приємно. Українська школа, як школа нова, а до того ще організована, утворювана в революційні часи, була зовсім вільна від усяких недочас і хиб старої російської школи. В українській школі не було ворожнечі між учителями й учнями, не було теж погоні за двійками з боку вчителів і не було теж в наслідок цього ненависти учнів до педагогів, надмірного пустування та докучування вчителям, як це було по російських школах.¹⁾ Навпаки, учителі й учні творили тут одну згідливу й доброзичливу громаду, а бажання здобути освіту в рідній мові, вивчити цю мову, засвоїти її собі було так сильне, що воно підгонювало учеників до найбільшої пильности та старання. Правда, елемент національний грав тут першорядну ролю, бо й учителі були це свідомі Українці й бажали перш за все освідомити національно учеників, і ученики бажали собі не тільки науку саму засвоїти, але й статися українськими свідомими малими громадянами. Але кожному відомо, що саме виключне національне виховання не вистарчає, а йде в парі з вихованням загальним, загальнолюдським. Бо чи можна би говорити про національний вплив учеників або про переймання національної свідомости від учителів, коли з одного боку ученики були-би своєвільною товпою пустотливих дітваків, а вчителі громадою безідейних, користлюбних, негуманних бюрократів-чиновників. Ні і ще раз ні! Справжнє, несполучене зі шкодою для інших націй, національне виховання можливе тільки тоді, коли буде злучене з загально-людським гуманним та громадянським вихованням.

З усього вище сказаного ясно, що українські гімназії та взагалі українські школи мали велику притягаючу силу для українського населення. І не тільки свідомо укр. інтелігенція, але й люде, не зовсім ще національно свідомі, бачучи гарні наслідки навчання й виховування в укр. школах, набирали довіря до цих шкіл, та записували до них своїх дітей. А вже не треба й казати багато про те, що бідніше населення, робітники та передміщане, були дуже раді, що їх дітей не вважають у українських школах за погорджуваних та легковажених попихачів, як це було по аристократичних російських гімназіях, де найлучче почували себе сини поміщиків, офіцерів, чиновників та багатого купецтва, а навпаки їх тут уважають за зовсім рівноправних громадян школи, бо ця школа має й вигляд і характер суто демократичний.

І так шкільний рік 1917/18 почався для української шкільної справи під найкращими авспіціями. Три згадані вище укр. гімназії удержавнено, а крім них повстала ще одна приватна на передмістю Шулявці. Рівночасно працює Укр. Народній Університет і долучені до нього Підготовчі Курси. Перші труднощі поборено, зникли сумніви й побоювання, а це все було для шкільної справи великою перемогою.

¹⁾ Деякі російські школи переживали тоді багато неприємного. Учні вигонювали жорстоких та нелюдяних учителів і директорів, робили зібрання по гімназіях та маніфестації по вулицях, молодші пустували до неможливих границь. Ще гірше було за большевиків, але про це далі.

Я не буду тут ширше згадувати та вдаватися в подробиці, нераз дуже цікаві, а в Галичині здебільшого невідомі, про це, як дуже інтензивний рух починається між укр. учительством і то організаційний, видавничий, педагогічно-науковий, про вчительські з'їзди й як радо беруться всі до праці, не зважаючи на це, що ці самі люде беруть участь і в праці політичній і загально-громадській. Рівночасно гуртуються вчителі у Всеукраїнську Вчительську Спілку, закладають свій журнал «Вільна Українська Школа», своє видавництво «Всеувиго» (Всеукраїнське Видавниче Товариство) та працюють завзято в Генер. Секретаріаті Народньої Освіти. Скажу тільки одно: можна було подивляти й захоплюватися цим усім і вірити далі, що й національно-державна справа наша не пропаде, коли всі так дуже енергійно беруться до організації та поширення шкіл. Як одно дуже відрадне явище треба зазначити ще цей факт, що скрізь бачимо великий порив і бажання освіти. Сила силенна народніх учителів, нижчих урядовців приїздить тепер з усіх закутків України до Києва і або записується на Вечірні гімназійні чи Підготовчі Курси, щоби поступити далі на Університет, або вчащає на курси українознавства або на всякі спеціальні укр. курси, як фребелівські, бібліотечні, мистецькі, кооперативні і др. І були це здебільшого люде, які або покинули на селі своє хазяйство або зовсім відмовилися від своєї посади на провінції і в Києві вчилися в біді й голоді.

Рік 1917/18 був дуже бурхливий, українська державна справа то слабла то міцнішала, а нераз бувала й на краю провалля. На ці часи припадає упадок Тимчасового Уряду в Росії, захоплення повної влади в руки Укр. Центральної Ради, далі облога Києва в січні 1918. року, перша навала большевицька на Україну, визволення від неї через прихід Німців, вкінці повалення Укр. Центр. Ради й встановлення гетьманату. Залежно від поодиноких перипетій цих подій і становище укр. школи кріпшало або слабло, але все таки справи: організаційна, навчальна та видавничо-шкільна посувалися все вперед і вперед. І в ці бурхливі часи бачимо перші наслідки національного виховання в школі. В січні 1918. р., коли молода укр. державність була найбільше zagrożена, коли крім галицьких Січових Стрільців не залишилося майже нічого з української армії, молодь, юнаки старших клас укр. гімназії, Укр. Народнього Університету та Підготовчих Курсів захищають свою молоду державу перед ворогом і багато з цієї ідейної молоді полягло тоді трагічно серед нелюдських знущань московських червоних катів у бою під Крутами та на вулицях Києва.

За гетьмана настає повне затишша на українському політичному фронті, але за те незвичайно буйно розвивається культурно-освітнє життя. Дотеперішні школи закріплюються й розгортаються, а всякі укр. часописи, журнали, шкільні підручники та книжки різного змісту друкуються в великій кількості та в незвичайно швидкому темпі розходяться та поширюються поміж найширшими масами народу. Українська книжка завойовує увесь книжний ринок, а книжкова продукція українська геть випереджує російську. По-

встають одні за другими що-раз то нові укр. видавництва й кожна укр. книжка, хоч би й поганенька, знаходить консулента.¹⁾

Керовником шкільної справи є майже весь час міністер Освіти М. Василенко, котрий при своєму небездоганному відношенню до українства, все таки підтримував, хоч і не в такій мірі, як можна-би вимагати, і українську культуру й укр. освіту. І ми бачимо тоді такі для Українців вірадані факти, як організація та відкриття Укр. Академії Наук і заснування двох укр. університетів державних, одного в Києві (повстав із закладеного в 1917 р. Укр. Народнього Університету), а другого в Кам'янці Подільському. Рівночасно кількість укр. гімназій побільшується майже з кожним місяцем, увесь час ведеться підготовча праця для закладання інших шкіл, особливо професійних (фахових), а далі організується що раз більше народне шкільництво, в наслідок чого укр. народні школи повстають і в найдалших закутинах України. Справі виобразування гарних учительських сил для цих шкіл дуже допомагають літні учительські курси українознавства, котрі тепер, у 1918. році, зорганізуються далеко більш доцільно та з кращою системою, ніж було це рік назад, коли все робилося по неволі на швидку руку. Великою шкодою для шкільної справи української було тільки це, що на провінції, де віддано владу в руки старостів, усяких старорежимних діячів, котрі мали на своїх услугах і німецьке військо і «державну варту» (поліцію), виловлювано та виарештовувано по містечках і селах найсвідоміших народніх учителів Українців, котрі провадили гарно й школу й взагалі культурно-освітню справу.

Коли говоримо про тодішні часи, вражає нас ще одно, а саме, як дуже були наші земляки толерантні та уступливі для всяких «національних меншостей», посуваючися дуже часто аж до шкідливості для укр. справи. Для прикладу можна взяти 2 факти: Українські гімназії, закладені в часи революції, в часи економічного занепаду, не могли за короткий час свого існування, ані збудувати собі нових будинків ані купити старих. І тоді дехто з громадян пропонував легко і просто розв'язати справу так, щоби для вжитку й виключного приміщення укр. гімназій узяти 2—3 будинки від гімназій російських державних, яких було тоді 8 й які мали дуже гарні та обширні будинки. Але на такі домагання обурювалися особливо старші укр. громадяне: «Як можемо відбирати комусь будинок і то ми, що самі досвідчили на собі, що значить поневолення та насильство?» І в результаті всі українські гімназії мусили йти в прийми, в комірне до російських шкіл, мали навчання після обіду, а це шкодливо відбивалося на праці та здоров'ю вчителів і учеників. А Українському Університетові в Києві віддано наче-б то й великий будинок і гарний, але далеко за містом, без доброго зв'язку з осередком міста так, що наперед можна було сповідатися, що він там довго не побуде, як і справді сталося.

¹⁾ Ширше про це згадує в окремій статті п. н. «З історії книжкового руху на В Україні в рр. 1917—1922»

І це становить характерну рису вдачі наших земляків з В. України: краще своїм поступитися, щоби чужинець не сказав, що його кривдять, обіжають на укр. землі. А в практиці цей принцип дуже шкідливо, згубно відбивається на нас самих. Бо нас ніхто не жаліє, а вже найменше ці, що нас од віків цілих кривдять і сидять нам вічно на спині!

Рік 1918/19 не приніс нічого нового або принаймні дуже мало, до загального розвитку нашого шкільництва. Чим довше існувала укр. школа, тим кращою ставала й міцнішою. Українське вчителство збільшувалося що-раз то новими силами, видавнича справа приносила і кожним роком більше укр. шкільних підручників, а взагалі всьенке діло щкільне зростало й розвивалося краще. За короткий час урядування Директорії (грудень 1918 та січень 1919 р.) обіцуювано українським школам усякі блага, а перш усього видатну матеріяльну допомогу, але ізза політичних причин, а саме другого нападу большевиків на Україну, обіцянок цих не зреалізовано.¹⁾

2. Підчас першого побуту большевиків (2/2 1919 — 31/8 1919.)

З початком 1919. року українська школа вперше зазнала на собі большевицького панування. І тут треба сказати таке: большевики зразу поставилися до укр. школи наче-б то прихильно, а принаймні не вороже, в розмовах із укр. педагогами вони підкреслювали, що це школа демократична, що її не треба так дуже радикально чистити, як російську. Але на самому ділі це гарне відношення до укр. школи, чи — як брати критично-зневороже, нейтральне, перемінилося дуже швидко на иньше. Найперше зявища загального характеру впливали на упадок культурного життя. Загальне збіднення інтелігенції й ширших верстов населення, недоїдання через малу платню або й цілковиту не виплату платні, відбивалося відємно на вчителях і учениках. Друкарська справа й видавнича починають слабнути й підупадати,²⁾ державної ініціативи та фондів на видавання українських шкільних книжок тепер уже не було,³⁾ а через те нових книжок шкільних виходило дуже мало, а старші, попередні видання, розпродувалися швидко й теж зникали. — А далі, дуже скоро почали большевики не довіряти укр. школам, закидаючи їм укр. націоналізм і шовінізм, були невдоволені теж із того, що по укр. школах учителі не вибирали нових директорів, як це здебільшого було в російських школах, а залишилися попе-

¹⁾ При тім деяким освітнім установам хоч ухвалено кошти, то справу виплати задержувано до останнього часу і таки не виплачено. (Підготовчі Курси) Українським притулком та бурсам не дано ні грошей ні припасів і тільки Галичане — Січ. Стрільці залишили їм трохи продуктів та одежі.

²⁾ Як дуже низько впала друкарська справа, можна зміркувати з цього, що книжки, друковані підчас революції, особливо в дальших роках, виходять з великою кількістю всяких помилок.

³⁾ Між иньшим большевики зразу скасували Видавничу Комісію українського Міністерства Освіти, скасували теж дуже діяльну Термінольоґічну Комісію Міністерства Шляхів, що виоблюжала укр. технічну термінольоґію і тільки деякий час толерували Комісію для складання укр. медичного словника.

редні. Розуміється, що всі реформи большевицькі, які вони переводили в загальних розмірах, треба було переводити і в укр. школах і тут, через те, що не було підкладу до них, були вони або зайві або навіть шкідливі. Відомо, що большевики признають ученикам великі права в школі не тільки в справах, що торкаються учеників, але теж у адміністраційних, а не раз і в педагогічних. Вони дозволяють учням відбувати в школі зібрання, обмірковувати там різні справи, вибирати свою старшину та окремих представників до т. зв. Педагогічної Ради (те саме, що в нас Учительський Збір.) І ось большевикам було дуже бажаним внести до школи руїницький чинник, посіяти незгоду між учителями та учениками або між учителями і директором, «одсвіжити» дотеперішній склад учителів, а головним чином заслужити собі в учнів на славу «визвольників та оборонців.» І уявіть собі становище: українські гімназії були зовсім нові що до свого складу й духу, тут не загніздилося ще ніяке лихо, яке треба-би винищувати, а большевики на це не звертають уваги та притьмом силкуються їх реформувати. А коли школа не подається на ті реформи, то зараз її обвинувачують у всьому найгіршому. По російських школах починається з приходом большевиків від лютого 1919. року період усяких бешкетів, авантур. Пустотливі, авантурничі одиниці споміж учеників, бажаючи здобути собі дешево популярність та ласку в большевиків, скликають безперестанно всякі зібрання, вирішають усовувати вчителів чи директорів, а замість науки відбувають сходи, забави, походи. І з таких шкіл большевики дуже вдоволені, це називаються «справжні революційні школи.» А що в українських школах того всього не було, то на них звертають большевики свою люту. В якій атмосфері жили тоді школи, можна пізнати з такого факту: комісаром усіх народніх шкіл у Києві назначили большевики одного ученика З. кляси гімназійної. Як міг він розпоряджатися в школах, не трудно собі уявити. — А знов яка була фальшивість та облуда в большевиків у відношенні до Українців узагалі й до української школи з'окрема, хай засвідчить такий факт:

Після відступлення Директорії, коли ще не прийшли до Києва всякі червоні правителі з Москви, а правив зорганізований здебільшого з місцевих комуністів Ревком,¹⁾ в котрому було й декілька Українців, появляється на посаді комісара Народньої Освіти Українець-комуніст Калин і він видає розпорядження, щоби закрити зовсім чорносотенну 1-у російську гімназію (т. зв. Александрівську), якої директором був відомий чорносотенець Стороженко, а між учителями теж визначний російський націоналіст, галицький москвофіл Др. Яворський, а поміщення цієї гімназії (дуже просторе та величаве) передати на власність 2-ої укр. гімназії, одинокої повної укр. середньої школи в Києві. — Розпорядження це було й раціональне

¹⁾ Воєнно-революційний Комітет, в котрого руках була найвища влада до часу вибору Виконавчого Комітету Рад.

й справедливе.¹⁾ Бо дячого-ж ні одна з київських укр. гімназій не могла-би мати свого власного, гарного поміщення, а по 2.) чого толерувати на далі кубло чорносотенства, чого жаліти педагогів цієї гімназії, які за гетьманської влади отверто й цинічно глузували собі з українського народу та держави, вчили своїх учнів співати: «Боже! Царя храни,» а навчання укр. мови та літератури наче на сміх та ганьбу віддали в руки згаданого вже галицького москвофіла Яворського! І уявіть собі, що через декілька днів, коли насунула до Києва справжня влада, нові червоні правителі скидають згаданого Калина з посади комісаря за його — як закинено йому — «самовільне розпорядження,» а фактично за сам факт скасування російської гімназії, а ще більше за те, що поміщення та майно цієї гімназії віддав у користь української школи! І не тільки з посади скинули за це Українця-комуніста, але ще збиралися віддати його під суд! Але самого розпорядження його поки що не касують більшовики, бо це вже було би дуже разливим фактом навіть з боку таких безоглядних людей, як вони все є. — І переводиться праця по відданю поміщення й майна для української гімназії, щоденно через 1 $\frac{1}{2}$ місяця сходяться представники господарських комісій обох гімназій з цією метою, а за весь цей час не дармують чорносотенці й комуністи російські,²⁾ порушують усякі можливі пружини, щоби справу цю уневажнити, а навіть добиваються того, що «сам» пан Троцький каже справу перерішити, а рівночасно йдуть безперестанно всякі доноси та наклепи на 2-у укр. гімназію, яку називають «націоналістичною,» «петлюрівською,» «контрреволюційною» і т. и. Але все таки й це не помагає. В половині березня 1919. року закінчується офіційно передача майна, українська гімназія переноситься з вогких, холодних, темних мурів поміщення 2-ої російської гімназії до нового, гарного, вигідного поміщення, ласкаво відданого їй комуністичною владою, більшовики вихвалюються, як дуже підтримують вони укр. школу й укр. культуру, а Українці триюмфують, — здається виграла справу! Але не на довго ця радість! Після двох тижнів українську гімназію виганяють з поміщення. забирають його на Комісаріят Освіти, який у тому самому будинку має вигідне поміщення, українська 2-а гімназія мусить проситися, щоби її прийняли в попереднє комірне, з майна рос. школи не дають їй нічого, а цю саму, чорносотенну рос. гімназію приміщують поки-що в виді паралельних клас при 2-ій рос. гімназії! Ось маєте проречистий доказ большевицької ласки та прихильності!

1) Таке розпорядження могла й повинна була зробити і то не тільки в цьому конкретному випадку, а взагалі, українська влада. Але вона не зробила, бо 1) більше дбала про політику й партії, як про укр. культуру й освіту — для цієї зробив ще найбільше гетьманат, — а по 2) дуже жаліла всяких національних меншостей, а перш за все Росіян.

2) І одні й другі ідеально згоджуються й працюють там, де ходить про те, щоби пошкодити українській мові, школі чи якій небудь культурній справі, тільки перші роблять це отверто, а другі прикриваються всякими покликуваннями на «добро пролетаріату,» «спільність інтересів працюючих мас,» шкідливість шовінізму і т. и.

І це не одинокий випадок большевицької ласки, яка швидко зробилася «притчею во язиціх» та від якої відпекуються потім люде, як від сатани та всяких діл його. От на приклад: у 1920. році після побуту Поляків у Києві большевики знов хотіли «вселимостивіще» обдарувати Українців: в розпорядження й для виключного вжитку Української Академії Наук дають друкарню, але разом з тим не дають їй ані копійки грошей на придбання паперу ані не дають самого паперу і друкарня ця стається фактично непотрібною, як посуда в байці, яку як непотрібну викинув голодний, бо не мав у ній що варити, а ласка большевицька стала дуже похожа на цю сумнівної вартости ласку пана, що раз у день погладив свого пса, а три рази вибив.

В 1919. році скасовують большевики по гімназіях восьму класу й матуру і приймають до вищих шкіл з класи сьомої без матури. Але це не радує учнів, бо реформа ця прийшла в місяці лютому, коли до кінця курсу було небогато часу, а матуру справжню таки кожен хотів мати. І не даром, бо до большевицьких слів та добродійств довіря не було. В них усе міняється і те, що скасоване, через короткий час відкасовується й приходить знов старе. І легко їм це робити,¹⁾ бо страждають від цього не вони, а ця сіра, безвільна маса, котру вони на словах підтримують, а на ділі більш поневолюють та поневіряють, як найгірша буржуазна влада. І не зважаючи на це, що в 1919. році скасовано й восьму класу й матуру, в 1922. році офіційально оголошено, що доступ до вищих шкіл мають тільки ці кандидати, котрі закінчили восьму класу й мають матуру!

Наскільки несвоечасні й зайві були радянські реформи для української школи, можемо бачити з того, що ученики здебільшого не бажають користуватися наданими їм «вольностями»,²⁾ не радо та майже з примусу відбувають зібрання, на котрих треба їм вибирати своїх представників до Педагогічних Рад шкіл,³⁾ а вибрані представники учеників не хочуть переважно або не вміють користати з даних їм прав. На засіданнях Педагогічних Рад³⁾ мовчать вони, не забираючи зовсім слова, навіть у таких випадках, коли мова йде про справи, для них доступні й зрозумілі. А при виборах директорів, які переводили большевики «для оновлення шкіл», присутний на засіданню большевицький комісар (Українець Левицький) мусів аж кричати на учеників, чому вони не висловлюють своєї думки про нього. Крім перевиборів директорів гімназій (і других шкіл) переведжено теж перевибори вчителів. Відбувалися вони в Комісаріятах Освіти, а брали в них участь представ-

¹⁾ «Мы экспериментируем» — сказав Ленін у 1920 році, коли йому зроблено закид, що радянська влада раз заборонює чи касує дещо, а потім це саме дозволяє й відновляє.

²⁾ Активну участь у виборах признали большевики ученикам від 13. року життя (= 3. класа гімназ.), пасивну від 14. року

³⁾ Такі засідання звичайно відбувалися раз у тиждень.

ники від учителів і учеників даної школи, Комісаріяту, Співки вчителів і представники комуністичної партії та місцевого Ісполкома.¹⁾

З усіх радянських реформ шкільних і громадянство й учительство українське ще найбільше підтримувало вибирання директорів голосами вчителів, а не призначування їх освітньою владою.²⁾ Але це має вартість тільки в такому разі, коли гарний і дібраний склад учительського збору даної школи, а з другого шкідливе тоді, коли людина нечесна та невідповідна завоює собі симпатію збору вчительського, її виберуть на директора, а потім виявляє вона і свою недбалість та нездатність і своє справжнє погане обличчя. А по сільських гімназіях, де склад учителів мав випадковий та ріжншерстний характер, дуже часто серед шкільного року безідейні та користолюбні вчителі скидали з директору людину, що вимагала від них сумлінного виконання обов'язків, а вибирали зовсім нечесну та бездіяльну!

Так само дивилися здорово думаючі люди на справу усовування учнями зі школи строгих, нездатних чи немилих собі вчителів. Коли вчителем була людина справді без серця, без знання чи досвіду, коли шиканувала учнів, не навчила їх нічого чи не вмiла навчити, то усунення таке ще виправдувано на Україні. Але часто траплялося так, що людина була чесна й гарна, але вимагаюча чи невиможна або суха, а ученики під посторонніми впливами або під впливом гірших елементів споміж себе зовсім несправедливо усовували її. А чи можна давати в недосвідні чи невмілі руки меч, що не раз перетинає зло, але дуже часто може багато лиха й шкоди накоїти? — Що так воно було, легко можна це підтвердити фактами і з низки відомих мені вибираю найбільш яскравий приклад: в містечку Хащевата Гайсинського повіту на Поділлі був у 1919. р. дуже неспокійний і трохи дивачний учитель В. Я. Він заохотив учеників обіцянками добрих нот із свого предмету (математики), щоби на загальному зібранні скинули з посади директора, людину слабого характеру й малої енергії, а вибрали його. Учні так зробили, влада затвердила цей вибір, а він на посаді директора хазяйнував так, що гімназія до 2 місяців розлетілася!³⁾

Те саме можна би сказати про право учнів відбувати свої учнівські зібрання в школі. Коли була-би запорука, що більшість

¹⁾ Те саме, що Виконком, гляди стр. 10. І в засіданню Збору вчителів кожної школи теж мали брати участь представники Ісполкома для державної контролю постанов школи.

²⁾ Хоч за укр. влади ця реформа не була з національного боку корисна, бо вчителі російських, шкіл користуючися нею, вибирали на директорів найбільших ворогів українства. А багато було Українців, котрі радили, щоб до російських шкіл укр. влада призначила на директорів або Українців, або людей, прихильних чи неворожих укр. справі.

³⁾ Той сам учитель був автором невичерпаної кількості всяких проєктів, часами дуже курйозних. Одного разу почав намовляти весь збір Педради, щоби гімназію назвати славянською, мотивуючи це тим, що назва: російська г. не подобається селянам та населенню, «українська» не подобається більшовикам і вони її переслідують, польською назвати годі, бо дуже мало Поляків (усього 2%), а назвою пропонованою можна всім догодити!

учеників гарна й буде користуватися зібраннями для всього доброго чи принаймні нешкодливого, тоді ще можна би проти такої інновації не виступати. На В. Україні й громадянство українське й деякі поважні педагоги покладали на зібрання учнів великі надії, що виховають учнів на громадян, заправлять їх до громадянської характерності, сміливості й карності (дисциплінованості), навчать їх висловлювати свою думку й промовляти прилюдно, розуміти техніку зборів, одріжняти путящих промовців од демагогів та фразерів, орієнтуватися в становищі і т. и. Але практика, дійсність не виправдала цих сподівань. Бо на зібраннях учнів заводилися суперечки й сварки особистого характеру, в них брала справжню участь дуже мала кількість учнів, і то здебільшого мало серйозних, не раз крикунів та псевдопромовців, а далі наскутила учням ця новість і вони самі помалу від неї відкинулися. В 1921. році й самі більшовики обмежили учнів що до скликування зібрань і вирішування справ на них. Зібрання свої могли учні відбувати головним чином 2 рази в році, на початку й при кінці навчального року. Залишилася в компетенції учнівських зібрань ініціатива в справах організаційного характеру, а далі в справах допомоги, харчових, закладання артілів городових, польових, оснування бурс, столових, в кінці в справах самоосвіти й спорту. При кінці шк. року могли ученики через свої загальні збори подавати до Педагогічної Ради свої побажання, але не в рішучій формі. Замість зібрань дозволено тепер ученикам вибирати т. зв. Учком (Учнівський Комітет) по нормі: кожна класа вибирає одного представника на 10 учнів; вибрані десятники сходяться на засідання, вибирають із свого складу президію, котра є репрезентацією учеників у Педагогічній Раді Школи. У сільських гімназіях зібрання були не раз навіть потрібні, бо на них полагоджувано справи матеріального забезпечення Школи (харчова оплата, паливо, привіз палива, польові роботи для Школи і т. и.), а Учком дуже допомагав учителям при розв'язуванні складних питань матеріального чи технічно-господарського характеру, а крім цього при шкільних святах і вечірках слідкував за порядком серед учнів.

Коли додати до всього попереднього це, що більшовики поклали зразу свою важку руку на Український Університет і віддали там повну владу комісарові-Жидкові, що входив у склад Колегії, званої Сквуз¹⁾ і розпоряджався всім самовільно, не дивлячися на постанови Ради Професорів (те саме, що в нас сенат) і Студентської Ради, то це вже буде все важливіше з періоду другого панування більшовиків у Києві (в 1919. році). Як бачимо, відрадного тут незвичайно мало.

3. За Деникінців (1/9 1919 — 10/12 1919.)

Після прогнання більшовиків із України опинився Київ під владою Деникінців. Загально відомо, яке було відношення цих царських поспіпаків до України та Українців. Відоме й те, що ці аван-

¹⁾ «Союз Комиссаров высших учебных заведений,» по нашому Спілка комісарів вищих наукових закладів. — Цю інституцію швидко скасовано.

турники, глузуючи з революції та всіх її здобутків, не рахувалися зовсім із домаганнями широких мас українського народу, не хотіли визнати навіть такого елементарного права укр. народу, як право мати школу на рідній мові, а бачучи значіння та вплив цієї школи на національне освідомлення та громадське виховання народу, постановили знищити її. Ці короткозорі політики й найбільші невдачники з часів останньої рос. революції, зробили з укр. школою те саме, що з поміщицькою землею, яку справді постановили відібрати від укр. селян, але не маючи сміливости отверто проголосити це, заявили єхидно, що про справу великовласницької землі вирішати-ме єдино до того управлене «Учредительное Собрание» (Установчі Збори), які одначе ніколи не відбулися.¹⁾ І як землі впрост селянам не відбрано, так само школи української формально не скасовано, її наче-б то й дозволено, а фактично підорвано її матеріяльну підставу, щоби в цей спосіб її знищити, а саме відбрано школі державне утримання, а всі українські школи зроблено приватними та піддано їх дуже строгій державній контролі. Це розпорядження мотивовано зовсім цинічно ось так: коли українська школа справді здатна до життя, коли вона має міцну опору під собою, а не є випливом химерного бажання всяких «сепаратистів» та «мазепинців», то народ, широкі маси, його підтримають її матеріяльно й вона буде існувати далі; коли-ж ні, то вона пропаде, а тим самим дасть доказ своєї непотрібности й несвоечасности. Роблено це за порадою провідників чорносотенців, редакторів «Кієвлянина», органу рос. націоналістів, ославлених своїм цькуванням та доносами на Українців: Шульгина та Савенка. Деникінці розраховували на те, що населення, збіджене й знищене матеріяльно пануванням грабіжницьких большевиків, не схоче давати коштів на укр. школи й тим самим вони мусять пропасти. Тим часом сталася річ дивна й зовсім несподівана для ворогів укр. культури й освіти. Хоч укр. школи залишилися зовсім приватними, хоч не мали зовсім ані державної допомоги ані міської,²⁾ але не пропали, а щасливо перебули матеріяльну кризу, а саме: всі укр. школи в Києві взяли на своє утримання Укр. Кооперативні Союзи (головних 5: «Дніпро-союз» — споживчі т-ва, «Централ» — сільсько-господарські, «Союз-банк» — дрібнокредитові, «Укострахсоюз» — асекураційні, «Книгоспілка» — видавничий кооперативний Союз, вкінці «Українбанк» — Укр. Кооперативний Банк.), а на провінції теж здебільшого кооперативи утримували укр. школи, а частково складали невеличку оплату батьки учеників. І ці фонди на утримання шкіл укр. були не малі, коли в Києві утримувано кілька народніх шкіл, 4 укр. гімназії, Укр. Академію Наук, а з вищих шкіл: Український Університет, Укр.

¹⁾ В Росії та на Україні це У. С. увійшло навіть в пословицю: «це станеться тоді, як буде У. С.» значить те саме, що «ніколи не буде цього.»

²⁾ Тільки з малими винятками, а саме Київ (місто) дещо допомагав матеріяльно одній чи двом укр. народнім школам.

Архітектурний Інститут,¹⁾ Укр. Академію Мистецтв, а крім того від осені 1919 р. Український Кооперативний Інститут.²⁾

Правда, нормального життя школи українські не могли провадити, а саме через те, що тоді була страшна економічна криза і за повної недостачі грошових знаків. Навіть державні установи платили урядовцям платню з великим опізненням, а що-ж говорити про укр. школи, яким ще треба було ходити та старатися про гроші або реалізувати чек на гроші з деяким потрученням суми. Дуже часто укр. гімназія одержувала від Українбанку чек на гроші для виплати платні вчителям, але в Державному Банку грошей не давали, бо не було грошових знаків. І через те вчительство бідувало, але не покидало справи. Трохи згодом матеріальне становище покращало. Після большевицьких високих цін та дорожнечі з останніх тижнів їх побуту в Києві наступило дуже велике пониження цін. Фунт хліба з 120—140 карбованців (за большевиків) спав у ціні до 6—8 карбованців, масло коштувало (1 фунт) 40 карбованців, взагалі все подешевшало. Місто прийняло справді буржуйський вигляд. Скрізь по крамницях повно всякого краму, харчів, одержі; реставрації, каварні, столові повні людей, а переважно денікінських старшин, котрі гуляли, бавилися, роз'їздили на автомобілях. Спекуляція триумфувала, майже половина міста торгувала. Але це не довго тривало, бо денікінській владі прийшов кінець швидше, ніж усі сподівалися.

Коли Деникінці побачили, що укр. школи не можна знищити матеріальним підкошенням її існування, почали вони дуже пильно наглядати навчально-педагогічну справу по укр. школах. Назначали люстраторів, котрі дуже строго перевіряли лекції (години) вчителів, переглядали канцелярйні книжки та книгозбірні (бібліотеки) вчителів та учнів, шукаючи особливо за літературою політичною. На укр. книжку почалися тоді великі «гоненія.» Деникінські поліцаї й старшини ходили по книгарнях, забирали книжки укр. агітаційні, а особливо енергічно конфіскували примірники великої Історії України проф. М. Грушевського й його-ж Ілюстровану Історію та багато цих книжок спалено та знищено.

Ревізія укр. шкіл не принесла Деникінцям бажаних результатів. Призначені до ревізії люди, хоч і ворожо настроєні до українства, не тільки не могли знайти нічого каригідного, але навпаки, не могли доволі нахвалити укр. гімназій і підносили в них гарне навчання та виховання, високий рівень знання шкільної молоді та зразковий порядок.³⁾

¹⁾ Заложений у січні 1919. р. завдяки зусиллям дуже дбайливого ректора архітекта Дяченка.

²⁾ В 1920 р. большевики перетворили його на кооперативний факультет Київського Інституту Соціально-економічних Наук (бувшого т. зв. Комерційного Інституту, що рівнається приблизно нашій Торговельній чи Експортівій Академії.)

³⁾ На пр. 2-у укр. гімназію в Києві люстрував призначений Шкільною Округою директор 7-ої рос. гімназії, котрий після переведення візитації сказав: «Я бажав би собі, щоб кожна рос. гімназія стояла так високо й мала таких гарних учителів та учеників.»

Укр. видавництва, не зважаючи на цензурні перешкоди, віджидали помалу, видавано деякі шкільні підручники, а найбільш рухливим було «Т-во Шкільної Освіти,» котре завідувало укр. приватними школами, фінансувало їх коштами укр. Кооперативних Союзів, наглядало за навчально-виховницькою справою, а крім того видавало шкільні книжки та влекшувало придбання шк. приладдя. Одним словом, культурно-освітня праця таки розвивалася далі, всіх підбадьорював незвичайно той важливий факт, що укр. школа, загрожена в своєму існуванні, так знаменито вміла відперти ворожий удар і втриматися на далі.

Трудно сказати, яка була би дальша політика Деникінців у відношенню до укр. школи. Загально думали тоді, що вони все таки хочуть укр. школу скасувати й знищити. Але вкоротці, після 4-місячного панування на Україні, мусіли ганебно втікати перед більшовицькими військами.

4. Підчас другого побуту більшовиків (від 16/12 1919.)

Большовики ввійшли вже по раз третій до Києва. Побут їх за цим разом уже більше зазначився на життю укр. школи, бо це період корінних реформ усієї школи. Перш за все більшовики до — шенту руйнують стару гімназію, розривають її на школи двох типів, а саме: долучуючи до 5 клас старої гімназії 2 класи народньої школи, утворюють т. зв. Єдину Трудову Школу, а бувші вищі класи гімназіяльні, шесту, сему й восьму відривають зовсім од цієї школи й кажуть для них закладати школи вищі, т. зв. 2-го ступня: професійні (фахові). Загально відомо, що ідея Трудової Школи не нова, що повстала вона головним чином у Німців, що такий тип школи є справді дуже гарний, але чи можна без підготовки вчителів та громадянства, серед зовсім несприятливих умов, підчас матеріяльного та культурного занепаду, переводити відразу таку велику реформу? Большовики не звертали ніякої уваги на всі ті несприятливі обставини, бо їх слабою сторінкою є всякі реформи без огляду на те, чи вони потрібні, чи ні,¹⁾ просто для реклами, що ось то вони вводять щось зовсім нового, такого, що вщасливить відразу все людство. І не кажучи нічого за провінцію, але й по центрах України, не підготовлюють зовсім учителів до нової школи, не влаштовують ніяких курсів для научного викладу принципів Трудової Школи, а задовольняється цим, щоби взяти тільки все зовнішнє, головню назви та вивіски. А замість правдивих, науково обгрунтованих лекцій про Нову Школу присилають на Україну одного зі своїх прислужників, комуністичного кар'єриста, яких за більшовицької влади намножилося без ліку, людину такого типу, що має

¹⁾ Полюючи за всім новим і знищуючи все старе, більшовики доходили до абсурду. Так н. пр. в гімназії скасували титул «директор,» а завели «голова Педради,» замість «інспектор» (гімназії) — «товариш голови,» зам. «Інспектор шкільний» — «інструктор,» зам. «кляса» — група,» зам. «університет» — спершу «вища школа,» а потім «інститут» або «вищий інститут.» В той же час назву «директор» залишено на фабриках, назву «інспектор» там само.

робити завзяту міну, що все знає, не знаючи нічого, кричати здорово, перекикувати всіх критиків та протестантів, а в разі потреби грозити карами і видавати «бунтівників» у руки чрезвычайки. Цєю людиною був Башкір, Машкін, назначений інструктором для переведення реформи шкіл на Україні. На ньому найкраще можна пізнати, як то в більшовиків нечесна людина може робити кар'єру. Був він учителем жіночої гімназії в Казані, а ставши комуністом, впхався на Університет у Казані за професора (без наукових даних до того) і під пресією влади мусіли його вибрати ректором університету.¹⁾ Він мав кілька викладів із серії лекцій про Трудову Школу, але нічого путнього сказати не вмів, крім загальних фраз та похвал для Нової Школи, а найбільше для совітської влади. Його виклади мали нераз дуже комічні епізоди, де він, розв'язуючи відразу складні питання педагогічні, давав поради, що викликали сміх у аудиторії.

Поза цим не зроблено більше нічого для спопуляризування ідей Трудової Школи, а що більше, монополізуючи видавання часописів та журналів, припиняється самотній орган укр. вчительства «Вільна Укр. Школа» та в цей спосіб відбирається змога для вчительства обмінятися думками з приводу реформи школи. І укр. вчительство вже з власної ініціативи влаштовує сходина та виклади для обміркування способів пристосування школи до нового ладу. Тут треба згадати, що справу реформи школи й створення Єдиної Трудової Школи підняло вже раніше Міністерство Освіти за укр. влади і весь час перебування укр. влади поза Київом, обмірковувано цю справу в Кам'янці Подільському при участі також і галицьких Українців, видано багато матеріалів та розвідок у цій справі та в результаті не запропоновано такої великої руїни середньої і народньої школи, як це зробили більшовики, що зруйнували до нащадку стару школу, але не здвинули нової, в результаті чого вийшла з того карикатура школи. При укр. владі Єдина Трудова Школа задержувала спершу вісім, а потім сім клас. А мета більшовиків була зовсім виразна, а саме: розірвати середню школу на дві частини, закінчити Трудову Школу бувшою п'ятою класою і в такому віці ученика, коли більше-менше формується світогляд молодої людини, від 15—18 років життя (коли він учиться в класах од 6—8.), вирвати його з цього середовища, котре має на нього вплив од дитинства, від 1. класи, щоби з одного боку викликати в нього штучну амбіцію, що ось то він уже закінчив один ступінь школи й до певної міри здатний уже раніше, вчасніше до вищих студій,²⁾ а з другого боку, як що дана людина більше чесна й сумлінна, викликати в ній вагання й сумніви, що далі робити, а тоді

¹⁾ В 1921 р. була в Києві дуже голосна справа одного комуністичного ученого, котрий позабирав із різних бібліотек дуже цінні книжки унікати, але не дуже завзято студював із них, бо швидко опинилися вони в букіністів (антикварів) з нагоди виїзду його на совітського посла до Афганістану чи Бухари. Офіційно оголошено тоді, що це «хтось» украв йому ці книжки й продав торговцеві.

²⁾ В 1920. році й пізніше приймали на університет з 5. класи гімназ.

вже легко кинути її в більшовицькі обійми, а саме або в червону армію, або на які-будь політичні, агітаційні чи червонокомандні курси («курсы красных командиров.»¹⁾ Треба тут завважити, що розриваючи бувшу гімназію на дві частини й організуючи з бувших вищих класів гімназій (6 — 8. кл.) школу трохи вищу, 2-го ступня, більшовики не відразу почали закладати такі школи 2-го ступня, т. зв. професійні (хоч класи 6, 7 і 8. відразу розпустили), через котрі мав бути правильний перехід до вищої школи, університету чи політехніки. Ні, таких шкіл і потім було дуже мало й їх дуже помалу організовано. А поки їх не було, більшовики дозволяли зараз таки поступати абсолювентам 5. класу на університет і робили вони це свідомо, хоч знали, що людина з освітою 5 гімназ. класу нездатна ще до слухання університетських викладів, міркуючи собі, що людина така, поступивши на університет і побачивши, що їй брак належної освіти або відкинеться взагалі від вищої освіти (а це було би корисно для совітчиків, бо вони виявили себе великими ворогами цієї вищої освіти, зокрема, коли справа йде про Українців), або не маючи змоги справитися зі своїми обов'язками, захоче вигородити себе й забезпечити инакше, ідучи в ряди «казьонної» комуністичної партії, знаючи, що тоді їй, як особі упривілейованій, не страшні всякі іспити, комісії, професори. І так справді було. Одні ученики йшли на всякі більшовицькі курси, другі робилися комуністами і в цей спосіб сотні й тисячі молодих егістенцій ломалося, кривилися молоді душі, ширилася деморалізація молоді, повставав тип людей, що дбали тільки про все зверхне, позверхове, старалися крикунством, лайкою та вихвалюванням і підкреслюванням свого совітського патріотизму вибиватися на верх і цим крикливим патріотизмом прикривати свою підлість та всякі нечесні вчинки. А хто з молоді не пішов ані на університет ані в більшовицькі обійми, цей або вештався день від дня без діла і опинювався в них трохи згодом або нидів, живучи без певної мети або — що дуже часто траплялося шукав — якого заробітку чи на урядовій посаді в характері канцеляриста чи на приватній службі. Дуже часто хлопці в шкільному віці мусіли йти на посаду навіть у таких родинах, де вже батько й мати мали службу (посаду), бо посада за часів більшовицьких давала дуже мало, або нічого, а біда більшала з кожним днем. Часто хлопець 14—15 літній заробляв більше, як батьки, що теж служили, й утримував цілу родину.²⁾

Запроваджуючи професійні школи, ц. зн. школи 2-го ступня, більшовики дуже захвалювали свою реформу як річ єдино спасенну,

¹⁾ Курси такі служили більшовикам для справжньої ловлі молодих людей, а приманювали їх вони сюди: 1) мамоною, бо давали даром хліб (1 або 1½ фунта), тютюн і продукти деякі, або 2.) обіцянками високих посад, почетею, достоїнством. Подібне було з т. зв. «комсомолами,» та про це далі.

²⁾ В Житомері 1 ученик був міліціантом (те саме, що поліціант) і утримував цілу родину. В Гайсині 13-літній хлопець Л. С. вступив до «Комсомола» (гл. далі) і одержуючи там хліб та продукти, утримував свою матір та батька, що на посаді директора віділової школи не одержував нічого.

кажучи, що 1.) рятують вони шкільну молодь од непотрібного й зайвого наукового баласту загально-освітніх предметів, яких у вищих клясах гімназії було дуже багато, а які потім у практичному життю є зовсім непридатні для людини, а 2.) що через це людина скоріше заправляється до своєї професії, вчасніше входить у круг своїх будучих занять і в цей спосіб, звертаючи увагу на справи чисто життєві, не привчається до т. зв. абстрактного думання, яке по думці большевиків веде до всякої контрреволюції. З цієї причини давали теж у плянах шкільних перевагу реальним предметам (математика, фізика, природа) над гуманітарними (мова, література, історія).

Шкіл 2-го ступня, професійних, було 5 категорій: 1) школа технічна (2 роки навчання), 2). соціально-економічна (3 роки), 3). педагогічна (3 роки), 4.) агрономічна (3 роки) і 5.) медична (2 роки.) З тих шкіл як справді професійні треба вважати: агрономічну (відповідала-би нашій середній рільничій школі), медичну (те, що в до-революційній Росії була фельчерська) й до певного ступня технічну. Школа соціально-економічна мала заступати вищі кляси бувшої «комерційної школи,¹⁾ педагогічна школа — учительські семінарії, а технічно-реальні школи. Найбільше загально-освітніх предметів залишено в педагогічній школі, а в усіх цих профшколах залишалася рідна мова, звичайно одна з чужих мов (французька чи німецька) та історія рідна (2 години в тиждень.) А з рештою мали бути все предмети фахові, спеціальні: н. пр. в технічній:²⁾ будова машин, матеріали будівельні, технольоґія; в соціально-економічній школі: політична економія, статистика економічна, географія,³⁾ бухгалтерія, комерційна арифметика і т. и. — Але так мало бути по програмі, а в практиці, через те, що не було відповідної кількості, вчителів спеціалістів (інженірів, економістів і др.), не було приладдя або поміщення чи варстатів, школа така виглядала звичайно як 2 чи 3 вищі кляси бувшої гімназії з майже незміненою програмою (за виключенням тільки латини й греки), а тільки назва була нова для реклями та вивіски, іншими словами, ціла наче-б то глибоко обдуманя й широко закроена реформа школи давньої виявилася звичайніським блахманом, а все старе здебільшого залишилося, хоч під иншого, новою назвою.³⁾

Як я сказав уже вище, навіть і цих «жуцих» шкіл 2-го ступня було мало і то не тільки по містах менчих, повітових, але й у столиці. В Києві було їх дуже мало, а Українцям на відчинення таких шкіл з укр. викладовою мовою большевики свідомо, пляново не давали дозволу. На приклад, перша укр. гімназія в Києві, зразкова

¹⁾ В комерц. школі не було клясичних мов, а було 2 мові новочасні: німецька й французька, далі комерційна арифметика, економічна географія, а з рештою програма середніх шкіл.

²⁾ Були троякі технічі профшколи, а саме: відділу механічного, гідро-й електротехничного.

³⁾ Для того треба бути дуже осторожним та критично ставиться до всяких звідомлень про стан шкіл на В. Україні. Нераз можна бачити поважну цифру ріжних назв шкіл спеціальних та вищих, а пригляньтесь в практиці, то виїде щось зовсім иншого. Як каже російська приказка: «Одно пишеться, а щось зовсім инакше треба вимовляти.»

й бездоганна з кожного боку, старалася о відкриття укр. соціально економічної школи, але влада не згодилася, бо бачила, що вчителі цієї школи це свідомі Українці, а метою більшовиків було не допускати до того, щоби гарні вчителі, а ще до того Українці, мали далі вплив на учнів у роках від 15—18.)

Роки: 1920, 1921 і 1922. приходять під знаком усяких реформ не тільки гімназій, а всіх шкіл взагалі. Коли возьмемо на увагу, що був це час, коли в Києві і взагалі по містах починається голод, головним чином інтелігенції, не через брак харчів, а ізза неспроможности купити харчових припасів, бо більшовики нічого не платять урядовцям і вчителям, а всеньке населення запопадливо дбає тільки про здобуття насущного хліба, круп, картоплі і вже як люксусу — солонини й цукру (про одіж нічого й казати), коли з приходом великої большевицької армії в Київ і розміщенням її по приватних домах, розповсюджуються всякі пошести, а особливо тиф, коли стало дуже трудно о паливо, а люде саночками їздили по ночах чи ранками в підкиївські ліси і там з надлюдськими зусиллями здобували собі дрова, коли згадаємо це, що більшовики або не давали зовсім палива таким державним будинкам, як школи, або давали в смішній кількості, то буде здається річчу зовсім зрозуміло, що це все не могло причинитися до того, щоби школи функціонували як слід та щоби вчителі й учні працювали дуже видатно. Уявіть собі ще до того таку картину, що від грудня 1920. року не стало електричного світла,¹⁾ нафти не було теж ніде і коли настав довгий зимовий вечір, люде світили маленькими каганчиками з олією, бензиною чи оливою. По вулицях світла теж не було, а на університеті та на вечірніх курсах все таки відбувалися виклади не при світлі, а при слабому блиманню каганчиків або свічок, які ще дотого збіджені та зголоднілі слухачі мусіли за власні гроші купувати! Можна дивуватися, як серед таких страшних та жорстоких умовин тодішнього життя ідейне укр. вчительство не покидало справи, а працювало з усіх своїх сил.

Більшовики, як од самого початку своєї влади, так і тепер, були дуже щедрі, але на самі обіцянки. Звичайно на всяких мітингах (вічах, зібраннях) кричали на всі заставки, що ще ніхто на світі не дбав так дуже про школи, як вони; казали, що вони в кожному, навіть найменшому селі, заложать і гімназію і вечірні курси і бібліотеку і театр, що за кілька місяців геть викорінять неграмотність, але завжди все на словах кінчалосся. Між иньшим обіювали вони давати ученикам гарячі сніданки, закладати їдальні (кухні) для шкіл, давати вчителям продукти, але з того всього ані одного не виконали. Нічого не давали, а навпаки ще грабували

¹⁾ Між иньшими ця гімназія затримала й надалі латинську мову, як оден із предметів, на тій основі, що всі ученики одноголосно заявили, що бажають учитися латинської мови як предмету надобовязкого! Це повинні-би знати й наші учні в Галичині.

²⁾ Електрична працювала дуже слабо, бо не було дров і через те освітлювала влада електрикою тільки державні будинки і доми та помешкання визначніших комуністів та комісарів.

ввесь час бідне населення та мучили й учителів і учнів. Бо чи можна назвати инакше це, що серед лютих морозів казали йти бідним учителям і учням, що дуже часто не їли нічого з ранку, на всякі «совітські» паради та маніфестації, брати участь в походах по місті, вічно заповнювати анкетні листки й заносити їх до всяких установ. І шкільна молодь так дуже ненавиділа большевиків, так швидко пізнала їхню фальшивість та віроломність, що не раз при читанню большевицького оголошення про який небудь дарунок гуртом кричали учні: «Нам не треба від них нічого, хай тільки не грабують і не вбивають наших батьків!» І длятого дуже стримано, холодно відносилися ученики навіть до таких большевицьких дарунків, як безплатні білети до театрів, які роздавано по школах і які серед інших політичних умов викликали-би велику радість. В 1919. році обіцяли большевики дуже багато дарунків для молоді укр. шкіл в дні Шевченкового свята. Але не дали нічого, тільки «Дніпросоюз» купив на власні кошти й роздав учням книжечки про життя та твори Шевченка.

В тому самому році (на весну) видала влада суворий наказ щіпити всім людям віспу, а поперед усього шкільній молоді. Передміські баби розпустили чутку, що це не буде щіплення віспи, а штампування на комуністичну віру, що кожному будуть наколювати або випікати знак «К» (= комуна). Учні молодших клас підняли гвалт і крик, утікали зі школи і треба було довгого уговорювання з боку вчителів, поки учні дали собі защіпити віспу.

По бурсах ученики страшенно бідували, бо большевики, які все зробили державним і покасували навіть гуманітарні добродійні інституції та товариства, що приватними заходами навіть при найбільшій біді все таки могли багато доброго зробити, не давали на утримання бурс ані грошей ані продуктів. Віддали вони бурси на піклування т. зв. Собезів,¹⁾ але добитися від них чого-будь було річчу дуже важкою, не раз неможливою. Бувало так, що цілими тижнями ученики не бачили в цих бурсах зовсім мащеної страви, а дуже часто їли на сніданок, обід та вечерю таку саму страву, якусь нещасну зупу, затирку чи поливку. І не раз, коли большевики втікали з Києва, бідні ученики, «голодна бурсачня», випрошували в большевицьких салдатів борошна (муки), круп тощо і це їм часто вдавалося в той час, коли офіційна радянська влада на благання й мольби самих учнів відповідала байдуже: «Мы тоже страдаем.» А українська інтелігенція не могла запобігти лиху, бо сама голодувала.

А большевики, безжалісні, жорстокі люде, не зважаючи на загальну біду, голод, пошести, далі не робили нічого, а тільки заводили нові реформи, яким не було ніякого впину ані стриму, і не дивилися на центр, Москву, від якої виходив почин у всяких інноваціях, а старалися самі заводити всякі новості. І не раз так да-

¹⁾ Собез—Комісаріят Соціального Обезпечення мав піклувати про інвалідів, старців, безробітних, бездомних, калік, сиріт і вбогих дітей. Усі нещасні емерити, вдвои перейшли теж у його руки, але чорно бідували, бо не одержували буквально нічого.

леко заганялися, що до абсурду доходило. Ось н. пр. оден комісар освіти побажав зрівняти всіх учителів що до годин служби з урядовцями та розпорядився, що коли урядовець працює на день 6 годин (від год. 10 рано до 4 год. після обіду), то кривда й несправедливість, як учитель має 3, 4 або 5 годин праці в день. Почали призначувати вчителям години джурства в шк. бібліотеці, в шк. читальні або й по клясах на те, щоби учень міг прийти ще й після навчання та одержати від учителя додаткові пояснення річей для нього незрозумілих. Інший совітський учений видумав ще лучче, а саме: постановив він зрівняти професорів університету з иньшими шкільними працівниками і сказав, що коли народній учитель чи гімназійний працює в тиждень від 18—30 годин, то нехай стільки саме працює й професор університету! Розуміється, що такі безглузді реформи не могли встоятися!

Трудно зібрати всі квіточки з поля большевицької діяльності, що торкається шкільної справи, нелегко (ізда великої скількості фактів) вилічити всі важніші способи дошкулювання вчителям. Як буде подобатися Вам ось такий факт: пішли з гімназії до скарбниці за платнею, нещасні вчителі радіють, що принаймні на кілька днів будуть мати з чого жити; незадовго приходять, але яке розчаровання неприємне, коли приносять гроші тільки для терціяна й його помішників (служників), а вчителям не дали платні, щоби показати, що вчителів як «мелко буржуазный¹⁾ элемент» ненавидять, а підтримують тільки людей фізичної праці. І то було тоді, коли всім шкільним працівникам від народньої школи до університету та Академії²⁾ давали в місяць таку мізерну, жебрацьку платню, 4.000 карбованців, за яку можна було купити тільки 4 фунти³⁾ солонини або 1 пуд (16 kg.) муки! І щоби прожити, вчителі набирають як найбільше посад у кількох школах або на різних курсах і людина, маючи 5-6 посад, або мусить запрацьовуватися або, махнувши рукою, бай-дуже ставитися до праці та обовязку. А додайте до того ще це, що тоді крім трусів (ревізій) політичних, почали переводитися ще й економічні трусів, ніби то для вилонювання спекулянтів і викривання спекулянтських складів продуктів, одежі, краму всякого, а доторкали вони найбільше недобитків інтелігенції, бо забирали їм найбільш необхідні речі з гардероби та домашнього господарства, призначені на час найбільшої скрути, коли треба продати свої достатки й жити за це. З білизни дозволяли большевики мати в себе 3—4 пари (зміни), з одежі по 1 парі, а все решта забиралося. Люде, як могли, рятували своє добро. Давали на переховання цим, що мали свого власного меньше, вбирали на себе по 2—3 пари і то нераз у літі, коли на дворі була велика спека⁴⁾ складали дещо в сторожів і служби, бо там большевики робили трус тільки pro forma. Учителі вживали й гімназії для сховку, в габінеті фізичнім і природничім

¹⁾ дрібно-буржуйський.

²⁾ Ще в 1919 р. зрівняло що до платні всіх учителів та професорів.

³⁾ 5 фунтів рос. = 2 kg. нашим.

⁴⁾ Найтяжчі економічні трусів переведжено в Київі між 27—29. липня 1920 року. Це памяті дні для всіх тодішніх мешканців Київ!а

ховали перед більшовиками останні свої пальта, коци, матерії і яка була втіха, коли більшовицькі грабіжники, якими здебільшого були матроси (моряки), шукали й по таких місцях, але не нашли нічого. Нераз бували при тому й комічні епізоди. Один учитель гімназії, маючи в себе здобуток луччих часів, 1 фунт чаю, рятував його в той спосіб, що $\frac{1}{2}$ ф. носив усе зі собою, а $\frac{1}{2}$ ф. сховав у своїй шафці в школі, де прятав книжки й зшитки. І врятувавши все щасливо, носив завжди по кишенях усякі продукти, позагортунані в маленькі папірчики. Інший знова перехитрив більшовиків таким чином, що привязав до вікна зовнішнього клучочок зі своїм добром, рахуючи на це, що в ночі цього не побачать. І справді в ночі цього не завважили, але що трус у цілій каменці протягнувся від 8 год. увечері до 8 год. ранку, то вранці побачили це більшовики, зняли й сконфіскували. Одному вчителеві забрали більшовики пуделко пер (12 тузинів), кажучи, що він хотів цим крамом спекулювати. І яка досада збирала людей, коли вони бачили, що заграблене добро не йшло в користь держави чи бідніщих, як це голосили більшовики, а зовсім відкрито зараз на другий день продавалося на базарі та йшло в довгі кишені комуністичних правителів.

Може я за довго спинився над цими побутовими подробицями, але вони необхідно потрібні до того, щоби зясувати собі картину обстановки, серед якої жила тоді наша інтелігенція і вчительство. Додайте до того ще це, що арешти й розстріли були на денному порядку, а крім того тиф скошував кожний день все нові й нові жертви. А коли хто щасливо обминав арешт, тиф, усякі «обыски» (трус), коли мав енергію та хитрощі здобувати принаймні мінімальну кількість продуктів¹⁾, цей теж не мав спокою, бо на рівні з усіма менше щасливими мусів майже кожного тижня піддаватися всяким перевиборам, реєстраціям і перереєстраціям і бути готовим, що нагонять із служби, а крім того писати всякі анкети й статистику. Тоді за більшовиків почалася ціла повінь анкет, людина мусіла подавати всякі родинні подробиці, виписувати дані не тільки про родичів, але й дідів, прадідів, тіток, дядьків, коли й де вони родилися, чим були, коли померли і коли-би хто хотів сумлінно все виповнювати, то мусів би носити постійно зі собою цілу метричну книгу свого роду. Кожний день приносив нові розпорядження, а людина, виходячи з дому, мусіла оглядатися, чи всі папери має з собою, всі посвідчення, яких число доходило нераз до 12, щоби на вулиці не арештували її. Крім звичайного й обовязкового посвідчення з місця служби, посади, треба було мати при собі посвідчення Домкому (Домовий Комітет) на доказ, де хто живе, далі Райкому (Районний Комітет), далі Комкому (Комунальний Комітет для поодиноких дільниць), далі всякі «учотні карточки» про військову службу і інші, білет Професійної Спілки, посвідку заціплення віспи, а Галичанам крім того ще посвідчення з фогографією від «Ино-

¹⁾ Тоді дуже щасливою уважали людину, коли були в неї 3 найважніші продукти: солонина, цукор і мука на хліб. Це були люде І. категорії що до добробуту. Люде менче щасливі були раді, коли мали картоплю, крупу, капусту. М'ясо й булка зараховувалися до річей люксових.

странного Контроля» Чрезвычайки і ще одно таке посвідчення від «Österreichischer Soldaten — und Arbeiter-Rat». І коли були в вас усі ці папери, то все таки воно не охоронювало вас од того, щоби на вулиці не взяли вас до такої приємної роботи, як замітання вулиць, викидання гною й сміття з домів большевицьких і т. д. Для закінчення цієї картини опишу ще одну сцену: виходите вранці на базар (торговиця). Крім сили силенної перекупок та крамарів, які мають буди, столи й столики, вільна звичайно площа перед властивим базаром затовплена панями та панночками. Ходять вони або стоять, перевисивши через плечі або тримаючи в руках, усі частини убрання мужеського або жіночого. Це інтелігенція випроде свої останки, щоби прохарчуватися. А не маючи практики й умілости, збуває за безцінок свої речі й мусить так збувати, бо покупність, попит малий. Купує дві категорії: спекулянтів фахових, а далі нова буржуазія. Цю нову буржуазію поділяли звичайно на два віддлі: «казьонні» люде, до яких належать чекісти, матроси, комуністи, червоноармійці, а далі: сторожі, шевці, ремісники всяких поплатних професій, візники, шофери, котрим легко було роздобути продукти, «спекулянту» й заробити, поїхати чи піти на село для обміну річей на продукти, а далі мали вони вже й у цьому великий капітал, що влада милувала їх при всяких трусах і не грабувала в них нічого.

Правда, були й такі інтелігенти, що кидалися до торгівлі, купували дещо, а потім одпродавали з деяким прибутком. Але мало було таких, щоби справді на цьому багато заробляли або могли постійно жити з цього. Знаю студенток університету, котрі купували або брали на продаж одяжу чи коци в таких інтелігентів, що самі соромилися йти на базар продавати; звичайно брали вони собі за це 25% од продажі. Хто з інтелігентів мав більше енергії та відваги, йшов на село з деякими річами з одяжі чи білизни та дрібним крамом, щоби обмінювати це на продукти. Але це була важка подорож, бо полоса (стрєфа) виголоджування й збідження районів дуже швидко поширювалася далі від Київa й через те треба було йти пішки далеко. На 30 верстов од Київa було можна обміняти речі (а не купити) на картоплю й крупу, 50—60 верстов далі на цінніші продукти, як сало й цукор, а хто хотів ще лучче обміняти, мусів йти 100—120 верстов, в околицю Білої Церкви.

А вже найбільшими невдачниками були в справі торгових «делок» (гешефтів) учителі. Один учитель ходив із дружиною своєю пішки на обмін продуктів за Васильків у село М. Почастлило йому доволі добре, придбав дечого, а між иншим аж 6 фунтів сала, на тодішні часи скарб великий. Але дорога була далека, треба було заночувати в одній вакаційній кольонії і там у ночі собака ззіла цілих 3 ф. сала. Яка була розпука його, годі описати. Другий учитель між иньшими річами, носив на село мотики й цинкові кварта на воду, але ніхто їх не взяв і він мусів назад їх таскати.

Але коли би не звертати уваги на ці житейські справи й уважати їх за побічні, хоч вони безумовно мусять служити для ілюстрації життя й учительства і школи, то одно явище турбувало тоді серйозних педагогів. А саме: чи можлива справжня виховницька праця

вчителів серед такої обстановки, коли скрізь, на право й ліво, на кожному кроці, навіть мала дитина бачить кривду й насильство, коли на вулиці валяються трупи й кровю полита земля в місті, коли кожний день розстріли й вчителів і в родинах учнів, коли теж душа молодої людини наповнюється почуттям та бажанням помсти за ті всі кривди й насильства, а тисячі безвинних жертв протесту проти потоптання найелементарніших прав людини й нації, кличуть голосно й голос їх доходить і до невинних сердець дітей: «Exoriatur ex ossibus nostris ultor!» Справді дуже важко провадити тоді виховницьку працю, особливо маючи сковані уста, і треба незвичайного такту, обережності, самопосягати, а головно світити власним прикладом для молоді, щоби все таки спрямувати її на шляхи, що ведуть до гуманності, справедливості та любови громади й нації. І кажучи зовсім об'єктивно, укр. молодь і в тих найстрашніших часах не де-правувалася, а виявляла себе як найкраще. І в тому треба бачити безумовно велику заслугу педагогів.

Український Університет скасовано як окрему вищу школу, з'єднано його з російським під спільною назвою В. И. Н. О. (коротко Віно — Вищий Інститут Народної Освіти), а далі почали його немилосерно й безглуздо реформувати. Крім справжніх університетів, які звано тепер «Віно» (в Києві, Харкові, Одесі) були по деяких губерніяльних містах ще одні наче-б то вищі школи, які звано «Іно» (ІНО — Інститут Народної Освіти). Вони були чимось вищим од середньої школи, але нищим од справжнього університету. Такі школи були н. пр. в Житомері, Винниці й Полтаві. Хоч мали вони професорів або чисто або майже університетських, але слухачі мали низчу освіту, звичайно тільки Трудову Школу (5 клас гімн.) і через те треба було з ними проходити ще скорочений курс гімназ. освіти (за вищі класи). Найближче підходили вони ще до бувших Педагогічних Інститутів, які були в Росії, а які в нас невідомі, бо не існували.

Встановлювано різні комісії, котрі оброблювали проекти реформи університету й ці проекти весь час змінювали. Так н. пр. од травня 1921 р. до кінця вересня 1921. було аж п'ять проектів устрою університету. Скасовано всякі семінари при катедрах університетських, знесено виклади грецької мови й літератури, історії все-світньої й української, а запроваджено виклади радянського ладу державного, агітації та пропаганди, історії комунізму, соціяльних рухів і т. д. Ректора університету не дозволено вибирати, а назначено комуніста, студента 2. року унів. Лободу,¹⁾ котрий свою діяльність обмежував до того, щоби слідкувати за благонадійністю професорів та студентів та виконувати всякі большевицькі розпорядження.

В 1920 р. скасовано Всеукраїнську Спілку вчителів-Українців, а заведено Загальний Союз Учительський, спільний для всіх, скасовано теж Т-во «Шкільний Союз» й відбрано йому поміщення, хоч зразу ставилися большевики до нього наче-б то дуже прихильно,

¹⁾ Не треба його мішати з відомим професором літератури Лободою, Українцем, що тепер професорує далі на укр. університеті.

а відомий, згаданий вище Машкін, пропонував навіть, щоби Т-во це займалося далі фінансуванням укр. шкіл, як за Денікінців.

II. Українські гімназії по селах.

1. Як і через що повставали середні школи по селах?

Як згадано вже попередю, більшовики майже нічого не платили урядовцям (крім комуністів) і вчителям і доводили укр. інтелігенцію до хроничного голодування. В той час, коли дуже скромне утримання людей в Києві виносило 35—40 тисяч руб., урядовці й учителі одержували платню 4.000 і то дуже часто половину або четвертину й починаючи від 1920 р. держава була завжди винна вчителям платню за яких 4—6 місяців узад. Особливо почала дошкулювати інтелігенції скрута, коли після одномісячного побуту Поляків у Києві¹⁾ прийшли більшовики назад, а дорожнеча піднеслася дуже високо. Платні не давали зовсім, а все нарікали, що апарат державний ще неналаджений. Тоді починається масовий «ісход» інтелігенції з Києва на провінцію, спершу до міст провінціальних, а далі до містечок і сіл, і то або до рідні, як хто мав, або на службу, звичайно до шкіл. Тоді то, від літа 1920 року починається рішучий упадок міст, а зріст, піднесення культурне укр. села, а між иншим розвиток укр. середньої школи на селі.²⁾ Село не було тоді ще так дуже знищене, як тепер, мало дуже великі харчові засоби і ось по селах повстають гімназії, кооперативи нові, театри, а культурно-просвітню працю виконує укр. інтелігенція, що в наслідок голодування була зневолена залишити Київ або другі провінціональні міста. Ішли головним чином народні й гімназіяльні вчителі, подекуди доценти й професори університету, а крім них інтелігенти других професій, ішли на село не тільки свідомі українці, але й несвідомі, нераз усякі общероси, ішли й справжні Росіяне. Щож? Село українське добродушне, нагодує всіх без ріжниць!

І по найбільше пристановищем для всіх виселенців із міст була школа, кожен бажав учителювати, без огляду на те, чи вчив коли-небудь, чи ні, бо більшовики не вимагали від вчителів ніякої певної освіти, особливо вищої, ані практики, не вимагали свідоцтв.³⁾ І через

¹⁾ Разом з Поляками була тоді й укр. влада в Києві, але ця влада була так дуже дбайлива, що ані разу не виплатила платні й тільки при кінці вже дала незначний додаток, але грошима менче вартними, т. зв. «аероплянами» й «богданівками»

²⁾ Упадали не тільки великі міста, але й менчі, навіть повітові. Ось у Гайсині (повітове м.) найперше знищено будинок гімназії через постій війська, учителі з біді почали розбігатися, а директор гімназії, гарна і дуже освічена людина, Левіцький, пішов на дяка в одно село. І так гімназія розлетілася. Аж у 1922. році батьки учнів хотіли на власний кошг направити будинок гімназії, але їм відрадили це, бо сказали, що як направлять будинок, то влада більшовицька возьме будинок назад під касарню для війська!

³⁾ Вони й не довіряли вчителям, що вчили довгий час, бо казали, що через це зманеровані педагогі. Позволяючи вчити всім, казали більшовики, що через це «відсвіжують» школу й додавали до цього, що в такий спосіб виявляється в школі багатог вчителів, здатних від природи до наукування, а які через життєві обставини займалися в иншій професії.

те по школах крім гарних і справжніх учителів появляється теж багато ігнорантів, шарлятанів, просто спекулянтів на шкільній справі.

Як велика була еміграція з Київ, хай для прикладу свідчить факт, що за одно літо 1920 р. з одної 2-гої укр. гімназії пішло на село аж 8 учителів. Не кидали Київ тільки ті, що були дуже видержливі й вирішили при всяких життєвих умовах жити в Києві або ті, що не мали куди йти або не сподівалися найти працю на селі. До того треба ще одно додати. На провінції, по селах повставали школи тільки завдяки приватній ініціативі місцевих людей. Влада зовсім не дбала про закладання на селі гімназій чи народніх шкіл, до влади ніхто не звертався о вчительську посаду, вкінці коли влада і в великих містах не давала платні, то по селах тим більше і школа на селі могла бути тільки там, де працю вчителів винагороджували ученики чи їх батьки. Значить держава зовсім скрахувала, бо вчителів державних шкіл (большовики всі приватні школи позакривали) мусіло утримувати само населення. Це був великий глум із усяких большевицьких кличів, що освіта має бути на першому місці, що все жертвується для освіти, що вони поставлять освіту на небувалій висоті і т. п. Замість великого числа шкіл большевики здали на само населення навіть народні школи.

Практика тодішня так наказувала: Як населення хоче мати школу, мусить знайти поміщення, відреставрувати його на власні кошти, поїхати за вчителями, привезти їх, найти їм помешкання і оплатити їх, але не грошима, бо гроші большевицькі не мали на селі ніякої вартости, а продуктами. Тоді могла існувати школа. А коли цього не було, не було й школи.

Мене занесла доля вчителювати в селі Могильній Гайсинського повіту на межі губерній: подільської й херсонської,¹⁾ куди запрошено мене на завідуючого спершу 6, а потім 7 кляс укр. гімназії, перетвореної з існуючої від 1918. року. Укр. гімназії для дорослих на 5 кляс (від групи 3—7.) Трудової Школи й на 2 кляси (= 6 і 7 кляси бувшої гімназії) Професійної Техничної Школи, яка спеціально технічного мала дуже мало, а більше підходила під тип 6. і 7. б. гімназ. кляс (без латини й греки). Вчителював я там і керував школою цілих 2 роки (1920—1922) і на основі власного досвіду хочу змалювати по мірі сил своїх вірний образ укр. гімназії на селі.

Українська гімназія на селі — це дуже відрадне з'явище. Найперше це дає гарне свідоцтво про укр. село, яке перебуло велику революцію, усякі заколоти, а все таки не здеправувалося, а бажає

¹⁾ Село Могильна дуже велике як на село, має більш 5.000 мешканців, в місці є цукроварня. До революції було тут 3 народні школи, підчас революції повстала ще 1 народня [російська] на фабриці. Інтелігенції в ньому багато: крім народніх учителів і пола є урядовці місцевої почти й телеграфу, далі службовці цукроварні [переважно Жиди, бо власник фабрики був Жид Гепнер], далі двірські офіціялісти [між ними багато Поляків, хоч поміщик був укр. походження Ханенко], вкінці 2 лікарі [є й лікаря], 2 фельчері звичайні й 1 ветеринарний. В селі є теж великий Банк кредитовий у власному домі, а крім того дві великі кооперативні крамниці.

освіти і то в рідній йому, українській мові.¹⁾ Це з другого боку покажчик укр. національної свідомости села. Село наше відразу, ще в 1917. році, стихійно рвалося до укр. школи, було їй дуже раде і тільки в поодиноких випадках ставилося до неї вороже. Було це в темних закутках Поділля, а особливо Волині й залежало від чисто місцевих обставин, коли або не було путньої людини, котра би роз'яснила справу, або старий учитель не бажав собі укр. мови, або в наслідок підмови на підбурення селян ріжними сільськими поліційниками, попами, двірськими офіціялістами або підпанками.

2. Поміщення й обстановка школи.

Працювати в сільській укр. гімназії доводилося серед незвичайно важких умовин. Школи поміщувалися переважно по будинках бувших фільварків, званих на Україні економіями, тут-же були й помешкання для вчителів. Для віддання поміщення такого під школу треба було згоди більшости селян, постанови т. зв. «сходу», се-б то зібрання всіх повноправних громадян села. Таку згоду давали селяне звичайно дуже радо й швидко. Але далі повести діло було незвичайно важко. Як сказано вже вище, влада не давала на школу ніяких коштів і її утримання лягало всеціло на спину батьків і учнів. І дуже часто бувало так, що селяне не усвідомлювали собі справи постановки школи в ширших розмірах, особливо з матеріального боку, а коли приходилося платити, нарікали й кидали нераз справу. І тоді щоби не пропало діло, треба було вияву великої енергії та справности і нечисленних одиниць ідейних споміж громадян місцевих і вчителів закладаної школи. Будинки економії дуже часто були зруйновані й ось так і мені довелося одержати поміщення, де не було вікон ані шиб, ані печей, а до того ще з одної частини будинку треба було виселювати людей, які мешкали там, а це справа на селі дуже прикра. Або як вийти з такого становища, коли учні школи постановляють виконати реставрацію школи, але грошима не в офіціяльній валюті, бо така в селі не має ходу, а в українській,²⁾ уживаній загально в цілому районі, але переслідуюній більшовиками, котрі карали за неї арештами, а нераз і розстрілом. І хоч з небезпекою, але приходилося вибирати це, що веде швидче до мети. Учні складали при вписах по 1000 карбованців українських, за це найнято муляра, що помуровав усе, вибілів, а далі самі ученики привели все до порядку й вимили підлогу. Шкла не можна було купити, довелося виймати подвійні вікна з одної салі будинку, де були вчительські помешкання, і вставляти їх у вікна школи. Лавок теж не було (на б кляс), а про те, щоби зробити їх, не могло бути й мови. І довелося инакше латати діру. Частину позичає гімназія з місцевих народніх шкіл, а по решту приходиться їздити до найближчого містечка та по

¹⁾ Докладніше про настрої й переживання укр. села в останньому часі пишу в окремій статті «Село на Радянській Україні.»

²⁾ Ходили по селі укр. 50-карбованцеві банкноти, звані популярно «білими грішми» або «лопатками.»

сусідних селах і випрошувати по кілька лавок. Вкінці й ся перешкода усунена і 29. вересня починається в школі навчання.

3. Учителі й ученики, взаємовідносини їх, спосіб навчання.

Але хоч уже спізнена пора, кінець вересня, та нема ще всіх учителів. Частина приїхала з Києва, але не всі з них справді надаються на вчителів, декілька ніколи не вчителювали, а вигнала їх із міст біда й голод. А знов вибирати з них кращі сили, теж нема змоги, бо де тут достати других, чекати теж не можна, бо пізно й треба навчання провадити. Приходиться користуватися й місцевими силами, хоч не всі вони дуже гарні й добрі. Уявіть собі, як може бути нормальний хід науки, де до кінця січня мінялися вчителі, треба було шукати за новими вчителями й тільки 26/1. всі предмети були обсажені. Зібралось всіх 12 учителів разом із директором (на 6 клас), в тому числі 3 вчительки. З числа 12 тільки 4 мали закінчену вищу освіту, 5 незакінчену вищу освіту, а 3 з освітою середньою, гімназійною. З Галичан було 3: автор цієї статті і 2 учителі з полонених: 1 із них правник, а другий студент політехніки. По національності: 9 Українців, 1 мало свідомий, 1 вчителька Жидівка, 1 вчителька Полька. Коли дивитися на педагогічну практику, то з числа 12 тільки 2 були вчителями гімназії і перед революцією, 2 вчителі працювали в школі від часу революції, 1 учитель вчителював у народній школі ще давно, замолоду, 1 вчителька вчителювала до 1915 р. в народній школі, а 6 осіб учительського персоналу не вчителювало зовсім. Коли-би виходити з формально-офіційного становища, то можна-би подумати, що нещасна така школа, де маємо такий пестрий склад учителів. Але 1) такого мірила не слід прикладати до школи, що повстає підчас революції й революційним майже шляхом, а по 2), не завжди так буває, що вчать гарно й успішно тільки ці, що вже мали практику, або що мають закінчену вищу освіту. Навпаки, нераз люде (хоч це випадки виняткові), що ніколи не вчили й не мають університетської освіти, виявлялися знаменитими педагогами й учили дуже гарно. Коли потапає корабель, то не дивляться, як хто буде вискакувати й у якій одежі, а ратуються, як можуть. Те саме треба сказати про школу. Коли в наслідок війни і революції почала упадати культура, коли скрізь був замітний заник моральних почувань, коли люде дбали головним чином про наживу або про шматок хліба, тоді всяка спроба пробудити освіту, повести її хочби малим струмочком у масу, має величезне значіння.

І серед таких умовин, коли й поміщення не було бездоганне,¹⁾ коли й учителів можна було критикувати всіма сторонами, все таки проваджено навчання і то як на часи революційні, з доволі добрими успіхами.

¹⁾ Як у нас подивилися би на це, що в зимі по класах тільки одинарні вікна [без подвійних], а учні сидять таки зараз біля вікон, або що в 3 шкільних грубах [печах] не було дверцят і скільки не пали, все одно холоду у класі, бо дверцят таких не було де купити й не було за що.

Учнів зібралось близько 180, в одних клясах було менше 30, в других доходила кількість до 40. Головний контингент учнів це селянські сини, більшість із них у старших роках од 18—22, в усіх клясах приблизно того-ж віку і тільки з напливового елементу були ученики молодші. От у першій класі побіч 18—20-літніх парубків сидять малі дівчатка, яким тільки 9 або 10 років і всі дружнo вчатьс'я, ніяких докучувань, пустот або бійок. Взагалі дисципліна панує добра, хоч кар для учнів майже нема й не накладається їх і навіть не можна накладати в силу різних офіційальних розпоряджень. Карцеру нема зовсім, з поведінки (обичаїв) не може бути лихого ноти, а виключати зі школи учнів можна тільки в крайніх випадках кримінальних або політичних проступків. Навіть лиха нота з предмету не існувала як кара для ученика, бо це скасували більшовики. а при кінці шкільного року розпоряджено видавати короткі посвідчення, що ученик прослухав курс даної кляси. І залишати на другий рік учнів теж не можна за винятком крайно нездібних, а всі учні автоматично переходять із кляси до кляси. А натискати на учнів, щоби вчилися вдома, майже не можна, бо офіційально проголошено принцип, що наука успішна тільки в такому разі, коли ученик у класі засвоїть це, що добре викладене й до чого буде він мати з природи схильність, а все иньше, чуже для вдачі й індивідуальності учня, навіть щоби було вивчене й на пам'ять, не засвоїться постійно, вилетить із тямки, отже зайве й непотрібне. Так само офіційально рекомендується не давати зовсім або дуже мало письмєнних виробів та праць і задач до дому, бо це було лихом, прокляттям старої школи і більшовики з призирством називали через це цю стару школу «бумажною» (паперовою).

До того додайте ще й це, що книжок шкільних, підручників, майже нема, бо або мало друкується, або надруковані за укр. влади розпродано, а потім по змонопольованню більшовиками видавничої справи зовсім нічого не друкується. А далі нема зовсім ученицького приладдя: 1) нема зшитків і паперу, ніде їх не продають, бо склади й крамниці паперу реквізовано¹⁾ і в наслідок того ученики пишуть на папері, роздобутому приватними дорогами, принагідно, вживаючи здебільшого паперу з усяких урядових старих книг,²⁾ на котрому одна сторінка зовсім записана, а друга або трохи записана або вільна, але має різні рубрики, 2) учні пишуть на цьому злиденному папері не перами й чорнилом, бо того не було, а тільки олівцями.

Серед таких страшних умов найбільше праці спадає на вчителя, котрий мусить мати пєпереду набуте велике знання та вміти його належно використати,³⁾ а крім того вжити всіх педагогічних

¹⁾ При кінці 1920 р. оголошено під карою, що хто має навіть 10 аркушів чистого паперу, мусить заявити це владі.

²⁾ Таким чином знищено багато річей цінних із усяких архівів. Про це знаю довідно про Чернигівщину з оповідань інжиніра-хеміка С.

³⁾ Для вчителя-волоцюги революційного часу, що старався з Київ'а з незвичайними зусиллями перевезти цінніше добро від книжок (одежу, білизну, посуду), нема часу й нема з чого приготувлюватися на лекцію. На селі о книжки для вчителів було дуже трудно.

засобів, щоби як найбільш навчити учня таки на самій годині і щоби зараз таки утривалити вивчене, бо покладати надію на книжку, або що ученє вивчиться в дома, це річ безнадійна. І навчання серед таких умовин вимагає від учителя як найбільше енергії, сумлінности та як найбільшого почуття обовязку. Коли нема цього, нема теж ніяких результатів із науки. І розуміється, що серед сірої, невідрадної дійсности сучасної України не кожен учитель схоче, або зможе витратити максимум своїх сил і через те результати навчання навіть при кращих умовах, бувають нерівні. А з другого боку, для ідейного, сумлінного вчителя це велике внутрішнє задоволення, велика сатисфакція працювати в такій школі: бо учні, хоч творять неотесаний ще, грубий та шорсткий матеріал, так дуже цікавляться всім, так дуже бажають придбати собі знання, засвоїти його, виявляють багато самостійної розумової праці й роблять поступи, порівнюючи, дуже швидко. Правда, що для вчителя формаліста, великого ортодокса, який привик усе брати «по приписах», для котрого весь засіб методичних і виховничих вказівок обмежується до сторінок книжки й традиційного «звідси-доси», тут буде місце тільки для денервування й невдоволення, бо серед ненормальних обставин не можна поступнево проходити все «по закону», як у мирному часі, тут нераз у клясах 5. і 6. треба вертатися до 3. і 4. класи й говорити ученикам про загально відомі речі, як про нові. І тут справді виявляється, що живе слово, а не сама книжка повинні стати основою справжнього навчання і що вмільий педагог справиться і з найбільшими труднощами, як знає добре своє навчальне й виховниче діло, як зуміє підійти до розуму учня, вивчить його в самій таки клясі, а далі знайде дорогу і до душі й серця малої чи молодої людини та зуміє там засіяти та проростити зеренце любови до правди та краси. Через те для такої школи, як тепер на Україні, коли школа бере на себе велику частину виховничої праці батьків, треба педагогів не тільким з відповідним знанням, але — і то нераз ще в більшому обсягу, — з чулим серцем та з щирою прихильністю до учнів і з любовю до свого великого діла і з другого боку не дивно й не жаль, що ця нова школа, з цим своїм непривітним трохи, немоднім виглядом, шорстка й простенька, нераз безжалісно та строго відкидає від себе всяких формалістів та буквовідів. Повторюю ще раз, що така школа вимагає від учителя любови до шкільної й виховничої справи, суворости для себе й великої терплячости та до певного ступня самоофіри. А це потрібне тим більше, що вчитель у такій школі майже зовсім зданий сам на себе, що залежність його від шкільної влади дуже слабка, майже ніяка, бо й директор революційної школи не має в своєму розпорядженню майже ніяких примусових засобів для вчителів, крім того що повинен бути великою індивідуальністю та працюючи найбільше, поривати за собою та бути провідним прикладом для своїх товаришів, ані освітня влада через своїх інспекторів шкільних, званих тепер інструкторами, не вглядає глибоко в діло, а коли й догляне щось недоладного, не витягає з цього консеквенцій і не може витягати, бо кращих учителів трудно знайти, а нераз і неможливо.

Відрадною обставиною для розумного й цікавого вчителя нової школи є те, що тут у повні має в нагоду шукати нових доріг навчання та виховування. І з цього боку нова школа безумовно приносить із собою деякі цінності. Ученики, яких саме життя, важке й бурхливе, примушує до спостережливості й винахідливості, дуже охоче роблять усякі досліди та експерименти, навіть такі, що вимагають багато праці. Так н. пр. учні зацікавилися справою мови й робили дуже гарні й цікаві досліди засобу слів, уживаних у селянській хаті поодинокими членами родини, або до історії рідного села збирали народні оповідання й перекази, досліджуючи походження назв поодиноких гір, урочищ, долин, лісів, рік і т. и. Або одержавши потрібні вказівки від учителя, досліджували учні походження селянських прізвищ, укладаючи їх у певну систему, ustalювали в відсоткових нормах народні ймення, підшукували народні оповідання до старовинних апокрифів, пробували перекладати на сучасну мову староукраїнські вірші. Вчилися складати промови, писати газетні статті, давати популярні виклади для селян. Дуже часто приносив учитель одно число якої газети, учні читали її, а в слід за цим розвивалася дискусія, запитання, відповіді і це будило живу думку навіть серед байдужих. Пробовано теж віддавати провід години одному з здібніших учнів, а кляса давала потім оцінку його викладання. Часто ученики самі від себе ставили тему для обмірковування на годині, або приносили книжку будь яку і ця книжка давала почин до розмови. До дуже цікавих дослідів учнів належать теж їхні опрацювання економічного стану свого села або роковий бюджет селянської родини за останні часи.

Відношення учеників до вчителів незвичайно коректне, щире й прихильне. Ученик цінить і шанує своїх учителів за їхню працю й почуває велику вдячність для них. І з цього боку дуже велика різниця між школами в Галичині і школами В. України, бо в нас ученики дуже часто тої думки, що вчителі, побираючи державну платню, просто мусять виконувати свій обов'язок, не знаючи того, що справжньої праці вчителя, щирої та сумлінної, ніщо не зможе оплатити. І ця щирість відносин між учителями та учнями, єднання взаємне та злучене з ним довіра є найкращою сторінкою сучасної школи на В. Україні. Ученики віддячуються вчителям за їхню працю не тільки пошаною, любов'ю, пильним слуханням лекцій і виконанням усяких шкільних праць, але теж і допомогою вчителям улаштуватися на новому місці, знайти помешкання, оборудувати його в найбільш необхідні меблі, а крім того помагають при праці в городі та в полі.

4. Матеріальне забезпечення вчителів.

Як згадав я вище, середні школи на селі були всеціло на утриманню учеників, хоч рахувалися державними. Хоч ця держава нічого не давала для шкіл, але постановила й оголосила, що навчання по школах має бути безплатне, а коли учні вносять оплату грішми чи продуктами, то це треба вважати хабарництвом і як найгостріще карати. Але погроза ця не мала великого значіння,

школи існували далі на підставі оплачування натурою, бо це був здебільшого одинокий спосіб їх існування¹⁾ і більшовики бачучи це, мусіли притихнути.

За науку платили ученики продуктами, але в такій малій кількості, що порівнюючи з мирним часом або навіть із теперішніми галицькими відносинами, така платня виходить дуже маловартною. Це був маленький відсоток справжньої платні, який охоронював учителів од голодової смерті. В першому році існування школи кожний ученик мав принести: 2 пуди борошна (муки) на півріччя, 2 пуди картоплі, 2 фунти цукру, 3 ф. солонини, 5 ф. одних круп (пшоно) і 5 ф. других, а крім того ще деякі дрібниці, як горох, фасоль, цибуля (все те в мінімальній кількості), в другому півріччю додано до цього т. зв. »пайка« ще $1\frac{1}{2}$ пуда (= 1 чвертка), пшениці 3 ф. солонини, 10 ф. цукру і 20 ф. мяса. Але вношення цього пайка було дуже повільне і спізнене. Батьки учнів під впливом загального збіднення і грабування більшовиками робилися дуже скупими й жалкували навіть кожної дрібниці, давали для школи продукти гіршого сорта, нерідко обманювали вчителів, даючи замість пшеничної чи житньої муки ячмінну, до цукру досипали крейду або вапно,²⁾ приносили меншу кількість од зазначеної. Треба було багато пригадок із боку адміністрації школи та вчителів, щоби ці продукти вношено в свій час. Одного разу вчителі зійшлися на раду й вирішили, що треба розпустити учеників на 3 дні до дому, щоби привезли продукти й загрозили, що як не буде привезено продуктів, то припиниться навчання. Але й це не багато допомгло, бо батьки учнів знали, що хто не заплатить, то все одно залишиться в школі, а за невнесення продуктів нікого зі школи на виключали. В результаті цього вчителі за 9 місяців своєї праці (навчання відбувалося від 29. вересня по 1. червня) одержали, рахуючи за 18 годин тижневої праці, по 1 пудові солонини, 24 пуди муки, 32 пуди картоплі, $1\frac{1}{2}$ п. круп і деякі дрібні додатки. В другому шкільному році (1921/22) зажадала школа від учнів більшої оплати, а саме: на весь шк. рік од одного учня: 6 пудів (= 1 корець) збіжжя, 10 ф. цукру, 12 ф. солонини, 20 ф. пшоно, 20 ф. гречаних або ячмінних круп, 10 ф. капусти, 20 ф. мяса, 1 ф. олії, 3 ф. солі, $\frac{1}{2}$ ф. цибулі, $\frac{1}{4}$ ф. чіснику. Тоді вже й більшовики спустили з тону, скасували свою заборону брати продукти від учеників, а домагалися тільки, щоби в справах виршування цього пайка були представники від селян і комуністів, особливо від Комнезама³⁾ і щоби від незаможних не брати ніякої оплати. І хоч вище згадану норму оплати, т. зв. »пайок«, ухвалено по формі, але вона показалася батькам учнів за високою, її скорочено майже до половини і в результаті кожний учитель одержував платню в натурі, а саме місячно 3—5 пудів пшениці, 12 ф. солонини, 10 ф. круп, $1\frac{1}{2}$ пуда (= 24 kg.) картоплі

¹⁾ По деяких селах були школи на утриманню кооперативів.

²⁾ Такий випадок був з ученицею - Жидівкою.

³⁾ Комнезам = Комітет незаможних селян, організація бідняків, дуже підтримувана владою, котра бажала собі витворити гурт своїх повірників. Докладніше про це в мой статті: »Село на Радянській Україні«.

і деякі дрібниці, як сіль, олія, городина (ярина). Як бачимо з цього, не можна панувати й розкошувати при таких достатках, але й це видавалося доволі добрим для людей, що перебули 1—2 роки голодування в місті, а далі, коли порівняти це з більшовицькою платнею, котра була тільки насмішкою й заставляла людей продавати останнє своє лахміття або — коли хто вмів — торгувати із цього жити.¹⁾

Вже лучче було вчителям із матеріального боку там, де школи були на утриманню кооперативів. Так н. пр. в селі Криве біля Козятина сільський кооператив мав млин і з прибутків млина удержувано укр. гімназію і там кожен учитель одержував приблизно біля 9 пудів борошна ($1\frac{1}{2}$ кірця) на місяць. Кооперативи взагалі платили добре, н. пр. в селі Тавіжня Першотравенського²⁾ повіту давнішої Херсонської, а теперішньої Одеської губернії, службовці кооперативу одержували місячно 10 пудів пшениці й 5 пудів ячменю і це вважалося на Україні в 1921—22 рр. максимальною платнею, якій усі інші заздрили!

Як згадав я, трудно було вчителям прожити з цієї харчової оплати учнів, особливо тим, що мали родину. Через те мусіли шукати собі ще додаткового заробітку: другої посади, післяобідньої (пополудневої) в місцевій цукроварні або в місцевому кооперативі, або займалися теж приватними лекціями. Цей останній заробіток з'явився пізніше, під впливом великої біди (в 1. році існування школи його не було), а мав він походження дуже оригінальне й трохи дивне людям, яким не легко уявити собі життя революційне, що нелегко вкладається в означені рамці, а непередбачено й несподівано розгортається всупереч усяким плянам, теоріям, правилам. З огляду на те, що ученики всіх клас були в роках од 18—22 або й старші, почали деякі з них, особливо здібніші, старатися ощаджувати на часі й скоріше закінчити свою середню освіту, а не рік за роком переходити з класи до класи. Почалося тоді перескакування з класи до класи, а відбувалося воно таким чином, що ученики або підчас вакацій готовилися до здавання до вищої на 1 рік класи або в періоді від початку шк. року до Різдва, або від Різдва до Великодня. Правда, це з'явище має деяке оправдання й рацію в тому, що 1.) в революційних часах проходжено за 1 шк. рік далеко менше, як у звичайному часі й для того учням здати було легше, а 2.) між дорослими учнями попадалися дуже часто хлопці незвичайно здібні і з ними справді в дуже короткому часі можна було багато переробити. Формально можна було цьому закинути тільки, що приготувляли учнів до здавання ті самі вчителі, що їх учили в школі. І через те було поле до зловживання і в деякого

¹⁾ Скільки давала держава тоді, хай свідчать цифри: в Умані плачено вчителям місячно грішми від 4—20 тисяч руб. (сума нікчемна, що в рр. 1922—1921. нічого не значила), а крім того 20 ф. найліпшого сорта муки, звичайно ячмінної, 3 ф. круп, 2 ф. солі, $1\frac{1}{2}$ ф. цукру, (не завжди), 3 коробки (пуделка) сірників і $\frac{1}{8}$ ф. тютюну. І живи тут з такої совітської платні з родиною!

²⁾ Три міста: Голту, Богопіль і Ольвіопіль, котрі лежать дуже близько одно від другого, більшовики зеднали в одно, назвали його Перзомайськ, по укр. Першотравенск і зробили містом повітовим.

з посторонніх могла повставати думка, що збідованим чи користюлюбним учителям ходить про матеріяльний заробіток, а не про дійсне навчання й серйозне підготування учня. І справді, були випадки, що учні мало здатні, але багаті, наймали вчителів і незаслужено переходили до вищої класи, але таких випадків було небагато, а знов важко було тоді боротися директорів з учителями для викорінення взагалі такої практики, бо одно те, що платня щомісячна була за мала, а по друге вчителі для власного інтересу заховували солідарність і тільки більш самостійні з них та ідейніші протестували. До того треба додати, що таке перескакування з класи до класи не було зовсім дозволене освітню владою. По програмі нової школи нема навіть інституції приватистів чи екстернів, бо влада виходила з цього становища і то доволі екстерного, що не само засвоєння певного засобу знання є кінцевою метою школи, а виховання гуртове на громадянина й людину, здатну до життя, а це можливе тільки в такому разі, коли учень перебуває увесь час у гурті з другими й має змогу розвивати тут свою природню схильність до життя гуртового, громадського. Через те більшовики увесь час підкреслюють характер їхнього виховання й надають йому назву соціального, громадянського виховання.

Коли вчителі таких злиденних (з матеріяльного боку) сільських шкіл бачили, що не можна покладатися на повне матеріяльне забезпечення з боку учнів, бо ані не можна вимагати більшої харчової оплати ані, хоч би хто й вимагав, не можна її одержати, далі, що о працю додаткову важко, а приватні лекції дають небагато,¹⁾ кинулися до сільського господарства, до хліборобства. І тут на цьому можна спостерігати одно типове явище революційних часів, як ні одна річ незалишається усталеною, а все змінюється без перестану і як людина, приневолена скрутою, силкується винаходити нові способи виходу з біди. Як відомо, на Україні всі поміщицькі (великовласницькі) землі роздано безземельним селянам, а земель тих було в деяких околицях дуже багато, справжні лятифундії (н. пр. в двох селах: Могильній і Мощеній 4.000 десятин). Таку землю давали більшовики і вчителям: в 1. році (1920/21 по $\frac{1}{3}$ десятині на вчителя, в другому (1921/22) призначено на Трудову Школу, рахуючи 1 десятину на цілий комплект, се-б то класу, 7 десятин, а на 2 класи Техшколи 15 десятин, разом 22 десятині. Тоді кожний учитель брав собі кількість землі, відповідно до своєї змоги обробити її. Але оброблювати землю було важко. Найважче було зорати поле і посіяти, а легче зібрати врожай. І тут у великій пригоді вчителям ставали ученики. Одні з них зовсім безплатно брали поле й засівали, а другі за звільнення від певної частини харчової оплати за навчання. Трудно було теж і з насінням на засів. В 1920/21 р. позичила місцева цукроварня вчителям ячменю на засів, в 1922 р. більшовики дали дуже малу кількість, а саме

¹⁾ Оплата таких лекцій за 2-3 місяці у лучших випадках, вносила 4-5 пудів збіжжя. Коли перевести цю кількість на довоєнні гроші, то одержимо в ціні на рублі рос. 4-5, на корони 13-11, отже місячно вносила-би 6-50 к. — 5-50 к.

по 3 пуди ячменю на 1 десятину. Прибуток із урожаю не був великий, бо поки вчитель одержав готове збіжжя, то воно значно зменшувалося через те, що переходило через кілька оплат, як за скошення, змолочення, вивіання і т. д. Але все таки було це деякою підтримкою. Треба до цього додати тут одну заввагу. І це добродійство большевиків було обмежене, а саме: спершу большевики оголосили, що за поле вчителі мають платити державі арендну плату і то доволі високу, бо на стару валюту аж 10 довоєнних (золотих) рублів, а по друге: зажадали, шоби вчителі користувалися цим полем не тільки для особистих потреб свого утримання, але шоби теж з урожаю забезпечували й саму школу. Коли-би виконувати це домагання, то урожай цілого поля шкільного не покрив би видатків самої школи (направа, шкільні меблі, канцелярія, приладдя і т. д.), але в практиці вчителі обминали цю державну вимогу, складаючи на потреби школи маленьку частинку врожаю (в 1922 р. по 2 пуди від 1 десятини). — В деяких околицях В. України вчителі жили виключно тільки з поля, не одержуючи від учнів ніяких натураліїв, особливо в школах чисто народніх (без гімназійних клас.) На Волині призначила радянська влада для кожної сільської школи (бувшої народньої) по 10 десятин землі і вчителі були з цього доволі задоволені. З урожаю 10 десятин можна було вчителеві утриматися з родиною та ще дати з цього дещо на саму школу. Правда, вчителям-громадянам, мешканцям міст, що не були призвичаєні до праці на ріллі, було дуже важко працювати, особливо слабосильним. Були часами й нещасні випадки, н. пр. учитель К. сільської гімназії в Війтівцях в Переяславщині косив так невміло, що зранив собі дуже важко косою ногу. Але біда примушувала до праці.

Крім поля мали вчителі теж городи, але прибутку з них було небагато, бо городи ці, находячися на території бувших економій (фільварків), були незагорожені і всяка людина заходила й крапа немилосердно городину (ярину). Гімназія мала ще одну велику посілість, котра при кращих умовах могла бути засобом великої матеріальної допомоги для вчителів і школи. Це був великий панський сад овочевий, простором 7 десятин. Але що діяти, коли навіть при найлуччому врожаю мало що на деревині встоялося, бо трудно було допилювати саду. Був він без огорожі, в зимі люде ночами порозкрадали штахети на паливо¹⁾ і тільки ученики гімназії обкопали його ровом, шоби не заходила худоба. Місцеві селяне привикли вважати цей фільварковий сад, котрий справді довгий час од революції був »res nullius,« за »добро народне, загальне,« заходили безборонно в кожній порі, виломлювали кущі й дерева, гилля, викопували молоді щепи, а потім зривали овочі ще зеленцем. Те саме робили з маленьким ліском, що належав до садку. Для скористування цього садку склалася спілка з учителів школи, учнів

¹⁾ По містах, н. пр. в Києві, огорожі деревляні: плоти, паркани, штахети позникали ще в зимі 1920/21 р. Не було палива і по ночах люде все порозбирали, а навіть повирубували деякі дерева, що були по вулицях, і з деяких місць мійських парків. Ботанічний сад у Києві охоронювала постійно військова варта.

і деяких місцевих громадян: селян та інтелігентів, відбувано нічні вартування, але це все помогло небагато і в осені кожен член спілки одержав із такого величезного саду тільки по 2 пуди (= 32 kg.) яблук та грушок. А в другому році гімназія, бачучи, що не зможе допильнувати врожаю садка, хотіла виарендувати його навіть за малу плату, але влада не дозволила на це, кажучи, що арендувати можна на загально-державних основах, а норми ці були такі, що ніхто не хотів ризикувати, бо треба було внести самої кавції 40 пудів збіжжа (= $6\frac{1}{2}$ кірців), що було дуже великою сумою, а крім того давати ще владі 40% врожаю овочів.¹⁾

5. Всякі перешкоди і труднощі.

Крім труднощів матеріальних у справі оплати вчителів, а особливо що до утримання самої школи, гімназія мусіла весь час боротися ще з усякими иньшими перешкодами. Частина селянства місцевого, неосвідомлена й темна, вважає вчителів, що приїхали з Києва і з інших міст, за большевиків, ставиться неприхильно до Школи, агітує проти неї, обурюється, що будинок гімназії реставрується («нищать» — мовляв — «наше добро»), відмовляють ученикам помешкання. Таких селян підбунтовує оден місцевий народній учитель, невдоволений із цього, що він не вчить у гімназії і що гімназія сільська стоїть йому на заваді, бо до відкриття гімназії його школа була найлучча в селі й він сам до приходу гімназ. вчителів уважався за найбільш освіченого. Коли ходило про те, щоби для гімназії придбати ще одно, додаткове поміщення, селяне поставилися окунем до справи, бо цей учитель підпоїв їх і перетягнув на свій бік сільського комісаря.

Великими ворогами укр. гімназії на селі були теж місцеві інтелігенти, усякі «землячки», общероси-перевертні й Жиди. Всі вони бажали-би собі гімназії з російсько викладовою мовою, бо українська мова їм смердить і її вони без школи кожний день чують. Вони не те що просто невдоволені, вони навіть обурені, як це можливо, щоби на простій, мужицькій мові могли вчити в гімназії (в народній школі, де самі селянські діти, вони ще дозволяли). Ось сказав оден інтелігент такого сорту до мене: «Я ще розумію й признаю, що по українськи можна викладати й учити літературу, історію, але бійтеся Бога, як може бути укр. мова здатна до навчання таких предметів, як алгебра, геометрія, фізика, або до таких високих наук, як філософія, політична економія, технольогія?» І людеї наче-б то інтелігентних із такими поглядами було багато й людеї ці шкодили гімназії, де тільки могли, робили на неї доноси і хоч самі здебільшого ненавиділи большевиків, але не вагалися заходити ближче з большевиками, щоби повалити школу. І зразу теж ці інтелігенти не посилали до укр. гімназії своїх дітей, аж зго-

¹⁾ Після того пропускаю цілий розділ про утримання самої школи, щоби не збільшувати обему книжечки. Точки цього розділу такі: 1. канцелярія школи; 2. шкільні меблі і приладдя; 3. шкільний сторож; 4. паливо для школи; 5. справа (реставрація).

дом, побачивши, що школа ця не така страшна, як здавалося їм, а навпаки виявляє багато гарних сторінок. І через рік усі майже діти місцевих Жидів були учнями гімназії, а деякі з них брали не раз енергійну участь у справах школи.

Але найбільшими ворогами укр. гімназії були представники радянської влади від найнижчої до навищої. Спершу (в 1920/21 р.) був сільським комісаром звичайний селянин і цей, хоч не був приятелем Школи, не був теж її ворогом. Але в 1921 році назначено комісаром одного пройдисвіта, хоч і уродженця того самого села. Таких пройдисвітів, авантюристів тепер на жаль повно по всіх селах України на визначних посадах і вони верховодять як незалежні губернатори та водять за зуб наших принижених селян. Це бувші фельдфеблі військові, сторожі каменичні, кепські робітники й майстри, палячі (гайцери) залізничі, матроси, які для легкої наживи поробилися комуністами і коли по містах погіршало життя, мов сарана кинулися на села. І з такої категорії був комісар сільський Черняк у селі М. Умів здорово кричати, лаятися, нападувати всіх, а при тім добре грабувати і жив собі розкішно. Весь час чіплявся він гімназії; як тільки приїхав хто з «совітчиків,» зараз пропонував він ревізувати помешкання вчителів або вигнати школу з поміщення, не раз посилав до гімназії за папером чистим, а при кожній нагоді кричав, що гімназія контрреволюційна, що там самі Петлюрівці;¹⁾ самостійники і т. д. Він дібрав собі до Сельсовета (Сільської Ради) усяких голодранців-падлюк, таких креатур, як він сам, і разом з ними гнобив усе населення села й докучав гімназії. Вільну руку до нищення укр. села, до шкодження укр. школі й інтелігенції давала таким людям ця обставина, що часи, коли почала гімназія своє існування, були це незвичайно неспокоїні часи заколоту й боротьби на життя й смерть. В цьому районі відбувалися весь час менчі й більші повстання ріжних укр. повстанських загонів проти большевиків, тут оперував якийсь час Тютюнник, потім Волинець, далі Заболотний, недалеко отаман Лихо. І тоді мали большевики дуже велику злість на все українське, навіть на зовсім невинну з політичного боку укр. школу, вживали страшного терору, стежили за кожним кроком укр. інтелігента на селі.²⁾ Вистачило поговорити на байдужу, тему з селянином, а вже йшли большевицькі шпигуни до селянина й випитували, про що була розмова. До якого ступня лютував большевицький терор, можна пізнати

¹⁾ Большевики кожного укр. інтелігента хочби й не політика й не військового з б. укр. армії називають Петлюрівцем, а укр. мову «петлюровський язык». Часто прикладають цю назву й до селян, але частіше лають їх «куркулями».

²⁾ Цим недовір'ям до укр. інтелігенції пояснюється факт доволі сумний, що вчителі гімназій укр. не завжди брали участь у просвітньому русі самого села, не ходили до читальні, не читали там селянам газет і книжок, не виголошували викладів, бо звичайно де ввійшов учитель у зносини з селянами, там большевики зараз підозрівали якусь контрреволюцію і чіплялися людей. — Читальня було два роди; 1) т. зв. «хата-читальня» під завідуванням державних «Політпросветів», «Політарітів» а крім того була й «Просвіта», на статутах радянських. В останньому часі почали большевики навіть допомагати «Просвітам», а саме: наділяли їх землею і з урожаю казали кулувати для чительні книжки для книгозбірень і ще дещо, потрібне для обстановки.

з того, що в Балтському повіті, звідкіля походив провідник повстанців Заболотний, по професії народний учитель, арештовано 80 учителів Українців і з числа їх 35 відразу, без усякого доказу вини, розстріляно, а решту держано в чрезвичайці по 4—5 місяців. В містечку Саврані, того самого Балтського повіту¹⁾ в місцевій «Просвіті» заспівали деякі члени з молоді пісню «Ще не вмерла Україна» (ця пісня, а ще більше «Не пора» дуже суворо заборонені). Коли донесено про це більшовикам, розв'язали вони Т-во, поарештували членів, а між ними (за винятком 2 Росіян) усіх учителів-Українців місцевої укр. гімназії, а директора гімназії цеї, що був головою «Просвіти», розстріляли. В гімназії, де я вчителював, під час одного совітського свята (8/XI.) трапився такий випадок, що оден із учителів перед відспіванням радянського гимну «Інтернаціоналу» гукнув до учеників, щоби заспівали пісню «Ще не вмерла Україна.» Хоч удалося втримати учеників від цього, бо за це була би влада безумовно розв'язала школу, але ввесь час більшовики називали гімназію петлюрівською і контрреволюційною. Чіплялися нераз таких дрібниць, як це, коли хто через неувагу не усунув зі школи образів святих, ікон, і тоді теж арештовували і завідуючого (директора) і вчителів.

В нагінці за Українцями послуговувалися більшовики улюбленою дуже ними провакацією.²⁾ І так: до вчителя й директора укр. гімназії К. підіслали провокатора, що назвав себе укр. козаком, що приходить із другого боку. Неосторожна людина зраділа і сказала дещо. За це арештовано його й держано 5 місяців у ЧК, а врятувало його від розстрілу тільки це, що служив він на цукроварні й робітники вирвали його з тюрми. До села Могильної прийшов на постій 101. большевицький полк, що мав воювати з повстанцями. Хоч були інші кращі поміщення, але щоби докучити Українцям, зареквіровано для полка помешкання вчителів, а крім того вимагано від гімназії, щоби для червоноармейців улаштувати концерт і щоби ученики з хором своїм брали участь у похоронах убитих салдатів.³⁾

¹⁾ Балтський повіт одлучили більшовики від Подільської губернії і приєднали до повітів частини бувшої Херсонської губернії, яку назвали окремою губернією Оде-ькою. Панував там режим ще суровіший, ніж у других губерніях, бо майже поголовно всі уряди й адміністраційні й військові були в руках Жидів. І коли до вирівнання границь губернії мали до цеї Одеської губ. прилучити малий клин, в якому находилося село Могильна, деякі мешканці зовсім поважно думали, що треба буде перенестися в иньшу губернію.

²⁾ Клясичним прикладом прилюдної провакації большевицької в Києві хай послужить може невідомий тут факт: у 1919. році оголосили більшовики афішами, що уряд Бразилії визнав совітську Росію і прислав свого конзуля до Києва, котрий має захищати бразилійських підданців, а крім того тутешніх (російських) підданих може приймати в підданстві Бразилії. Найшлися такі наївні люде, що повірили в це й старалися зробитися Бразилійцями. Але всі згинули в чрезвичайці, а бразилійським конзулем виявився предсідатель чрезвичайки Лаїс.

³⁾ При тому така побутова картинка: дирігент хору заявив, що не може співати, бо не має чобіт. Більшовики позичають йому на 1 день військові - комісні черевики і він бере участь з хором у похоронах. На другий день приходять відбирати черевики. Учитель не дає, каже, що він убогий, що він теж пролетар і в кінці дарують йому ці черевики на власність.

Серед яких політичних умов доводилося працювати в укр. гімназії і як усякі «казьонні» люде дошкулювали навіть за добре діло, хай говорить сам факт. На закінчення шк. року 1920/21 учні гімназії влаштували після поборення великих труднощів виставу М. Старицького «Остання ніч», про чому декорації малював учитель рисунків укр. гімназії, а самі учні зробили багато річей з дерева для кулісів та обстановки. Вистава, якої тенденція дуже ідейна й виховуюча, пройшла дуже гарно, з великим успіхом. І яка вдяка за таке гарне діло? При кінці вистави стає на трибуну оден приїждний із губернії комуніст Андреев і починає в підлий спосіб накидатися на учнів і на гімназію, на учнів за те, що назначили за високу ціну на місця (1—2 тисячі), через що по його думці виявили спекуляційну мету й не дали змоги пролетарам бути на першому місці, а на гімназію за це, що там ученики вносять плату за навчання, через що вчителів треба вважати спекулянтами. Цей виступ був не стільки підлий і провокаційний, що всі присутні обурились дуже на комуніста, але від гімназії ніхто не міг виступити зі словами оборони й спростовання, бо за це чекав зараз арешт.

Увесь час була гімназія під чуйною опікою з боку місцевих комуністів, а найбільше одного напів грамотного хлопчика Л., що до революції був візником на фабриці, а за большевиків став комуністом, одержав посаду завідуючого Політиросветом¹⁾ на дві волости і під притокою закладення в гімназії шкільного клубу і привоження до клубу газет та брошур політичних, приходив увесь час до гімназії, конферував з учнями, мав до них промови, виголошував деклямації і хоч усі йому уступали, з огляду на його комуністичне достоїнство, але він, щоби показати свій совітський патріотизм і свої заслуги донощицькі, скрізь, де були зїзди,²⁾ чи в волості чи в повіті чи в губернії, робив доноси на гімназію, обвинувачуючи її, що вона контрреволюційна. Крім цього, приходили до гімназії ще два місцеві комуністи С. і Б., стежили за всім і шкодили школі. Большевиків драгувало дуже це, що по укр. школах ніяк не вдавалася їм справа насаджування комунізму, бо до нього ставилися учні крайно вороже, бачучи перед очима кожен день, що усякий комуніст це ворог укр. національності і навіть укр. мови. По російських школах організувалися секції т. зв. «комсомолів» («комуністическій союз маладьожи.») Такі союзи гуртували молодих хлопців од 13—19. року життя й мали служити підготовчим ступнем для комуністичного виховання і вступлення в комуністичну партію по осягненню 20. року. Для них улаштовувано політичні курси, всякі виклади «політичної грамоти», давано їм безплатно комуністичні газети й брошури, а щоби приєднати до себе молодь ще більше, давали їм зброю й дозволяли ї

¹⁾ Гл. в додатках під «Скорочення назв.»

²⁾ Зїзди в большевиків це найбільша й найулюбленіща їх праця й діяльність. Майже кожного тижня зїзд або коммезанів, або комуністів (партійний), або советів (рад), або профсоюзів (професійних спілок) або робітників або червоноармейців і кожен зїзд помножить на 5 разв, бо йдуть усі зїзди в такому порядку від найнижчого: 1 волосний, 2 повітовий, 3 губерніяльний, 4 всеукраїнський (у Харкові), 5. всеросійський (у Москві.)

носити, робили військові вправи, а крім того давали хліб, усякі харчі, одяжу й гроші. Ці комуністичні спілки страшно деморалізували молодь і виховували її у великій ворожнечі до всього українського. І коли закладалися вони по школах, то тут мали завдання: стежити за всім, що робиться в школі, доносити на вчителів і учнів і через те нерідко ціла едміністрація школи опинювалася фактично в руках цих «юных коммунаров», як любили їх більшовики називати. — В описуваній гімназії цих спілок не було.

Найбільший крик підняли більшовики на гімназію після Великодня 1921. р., коли то закинено 3 учням гімназії (2 брати Миколайівські з 4 і 5. кл. і 1 уч. 3 кл. Ясинський) участь у зносінах із укр. повстанцями і розстріляно їх. Тоді був такий грізний мент, що більшовики хотіли гімназію розв'язати і поарештувати всіх учителів. Але не зробили цього, бо в околиці почали знов з'являтися повстанці, а по друге, місцеві Жиди з причин чисто егоїстичних одмовили їх од цього. Нераз чіплялися більшовики до гімназії за справжні дурниці, як ось за це, чому в Школі є великий портрет Шевченка, а тільки дуже малі портрети Леніна й Троцького.¹⁾ Не помагало й це, що для виявлення своєї лояльності й благонадійності Школа, виконуючи всі накази влади, святкувала врочисто всі совітські свята, а саме 8/XI. роковини жовтневої революції, 12/3 березневої, 19/3 день Париської Комуни, 1/5 день робітничого свята. В усі ті дні влаштовувано святочні поранки з промовами, співами, деклямаціями, а далі крім того був ще похід по селі або до цукроварні.

Найдужче докучала влада гімназії в літі й осени 1921. року, коли почали складати списки для зібрання «продналогу» (харчового або продуктового податку) від селян і вимагали від учителів і учеників, щоби йшли до «розправи» (те саме що в нас «громадська канцелярія») і там робили різні відсоткові обчислення кількості поодиноких родів збіжжя, городини та всякого другого добра відповідно до кількості десятин ґрунту кожного господаря і до кількості членів сім'ї. Таких обрахунків більшовики не могли самі скласти, бо не мали відповідного й справного апарату державного, а головне не мали спеціалістів²⁾ скарбовиків і податковців, не було теж підготовчого матеріалу в формі різних статистичних цифр. А далі, навіть щоби те все було, то ще треба цілої фаланги писарів, канцеляристів та рахівників. І прошу собі на підставі цього уявити: яка це ідеальна держава, в котрій кількість податку обраховують ученики гімназійні, починаючи з III. класи. Учителі робили трудніші речі і давали вказівки ученикам, складаючи загальні підсумки і відсоткову статистику. Це повторювалося майже 5 місяців: од серпня

¹⁾ Портрети їх мусять обов'язково бути в кожній школі.

²⁾ Усяких спеціалістів (звано їх скорочено «спец-аміє»), як інженірів, хемиків, механіків, фінансовців, економістів і др. більшовики зразу дуже переслідували як людей зі здекларованою буржуйською ідеологією. Потім побачили, що без них обійтися не можна, почали приймати їх на службу і навіть заманювати до себе, але вже було трохи пізно, бо одні повтікали за кордон, другі поробилися шевцями, шоферами, учителями, а дуже багато пішло по більшовицькому вислові «в наркомзем» (народній комісаріят земельних справ), т. зн. в землю, в могилу, з ласки Чека.

до грудня. Учителів часто брали до волости, часами арештовували, коли хто сам не хотів їхати або втік, а учнів брали по 8—10 щодня. Через те зовсім руйнувалася справа шкільного навчання. Бувало так, що вища освітня влада казала вже не брати учеників і вчителів, але влада місцева чи волосна не слухала наказу й розпоряджалася самовільно.

Я вже не буду згадувати про це, як увесь час гімназія мусіла клопотатися про звільнення учеників од військової служби, як часто влада звільняла їх, а потім касувала звільнення. Ця обставина, що навчання в середній школі звільняє учеників од військової служби, до якої населення України йде дуже нерадо, було одною з притягаючих сил до школи. Виборола собі гімназія це право після дуже довгих зусиль і коли його касовано або обмежовано, треба було часто їздити до вищих і нижчих «военкоматів»¹ захищатися, просити й крутити. І вкінці влада вирішила, що звільняються від війська тільки учні Профшкіл (= 6 і 7. кл.), а не звільняються учні Трудових шкіл (= 1—5 кл.)

Як докучали укр. школі більшовики, можна пізнати ось з такого випадку: командир одного військового відділу Жид Гольштайн заїздить після півночі до села і хоч було багато інших помещень для салдат, він для доскулення Українцям виганяє з ліжка завідуючого гімназії, й садовить там на нічліг 2 брудних красноармейців.

Розуміється само собою, що коли взагалі відношення всіх представників більшовицької влади до укр. населення та до укр. мови було як найгірше, то зовсім не дивними будуть такі факти, як це, що кожен чекіст, міліціант (= поліціант), червоноармієць, комуніст, побачивши в учителя чи учня посвідчення, написане по українськи, півнився від лютости, нерідко рвав його й тонтав ногами. А більшовицькі салдати з т. зв. Червоного Козацтва, яких розташовувано по селах для збирання харчового податку, хоч рекрутувалися переважно з Українців, але виховувані в війську серед найбільшої ворожечі до всього українського, лаяли найгіршими словами гімназіястів, коли ці заговорили до них по українськи. І те все діялося майже рівночасно в тих часах, коли більшовики признали укр. мову за рівноправну з російською мовою і як другу мову державну, коли в липні 1921. року видано об'язник до всіх державних установ (урядів), в якому наказували всім, хто не знає укр. мови, навчитися її до трьох місяців і грозили звільненням од служби. На весну 1922 р. видано такий об'язник і для шкіл, в якому грозили, що за незнання чи невивчення укр. мови будуть усовувати в посади. Але нікого не усунули і не покарали, хоч ніхто навіть не думав про вивчення укр. мови. — Це тільки оден із багатьох прикладів фальшивости більшовиків і великої віддалі між теорією а практикою.

Великий клопіт і мороку мала увесь час гімназія з більшовицькими розпорядженнями, яких завжди було багато, завжди

¹ Военкомант — військовий комісаріят у 4 інстанціях: волвоенкомат (волосний), райвоенкомат (районний), а далі повіт — і губ-военкомат (повітовий і губерніяльний.)

мінялися вони і до того ступня йшли в розріз із життям, що не можна їх було виконати. Я вже згадував про це, що одним із перших декретів радянської влади скасовано всякі іспити по всіх школах (залишено тільки на медичному факультеті¹⁾). Потім дозволено відбувати т. зв. «перевірку знання» учнів, але з тим застереженням, що не треба зовсім входити в подробиці, питати імення й дати, а тільки в обсягу даного предмету вести собі з учнем вільну розмову, яка головним чином має виявляти умисловий розвиток учня. Але учні гімназії, особливо старші, домагалися самі кінцевих іспитів, мотивуючи це тим, що тоді будуть мати більше вражіння справжньої школи, а далі таким чином багато собі повторять, пригадають і в результаті більше будуть уміти. Одначе в I році існування школи не було такі іспитів. В другім році (1921/22) вирішила Педагогічна Рада разом із представниками учеників зробити кінцеві іспити в двох найвищих клясах (6 і 7), а в молодчих коротке повторення матеріялу за II півріччя. Саме під кінець шк. року приїхав на візитацію інспектор. Почав він ходити по годинах, бачив перепитування учеників і зажадав пояснень. Йому вказано, що учні самі бажали іспитів, учні підтвердили це і коли він побачив, що іспити ці справді дуже гуманні²⁾, що вони підходять під радянську форму «перевірка знання», заспокоївся і дозволив їх далі відбувати одначе з тим, що кожен учень має право після літних ферій на переіспити, навіть із більше (5—6) предметів.

Так само було і в справі шкільних свідоцтв з нотами з поодиноких предметів, які було заборонено владою. Можна було видавати тільки короткі посвідчення, що учень прослухав курс даної кляси (групи). Але через те, що большевики згодом почали вимагати документів про освіту, свідоцтв старого зразку, від інженірів і лікарів дипломів старих, далі признали право вступу на університет без іспиту тільки цим, що закінчили стару гімназію (8-клясову з матурою), учні дуже бажали мати виразніші свідоцтва з зазначенням ноти із предметів. Але Педрада не могла цього зробити, бо це річ заборонена й за це можуть зачинити школу! Треба було вживати хитрощів. Їдуть представники Школи до Волнароса³⁾ й прохають о затвердження текст з поданого блянкету на свідоцтва, виробленого школою і о дозвіл на друкування. Одержують усе, що треба, бо в волосному Ісполкомі сидять урядовці, що не знають усіх декретів офіціальних, а друкарня видруковує свідоцтва, запропоновані Педрадою гімназії.

Трудно наводити всі приклади на це, як дуже мусіла Школа боротися за деякі дрібниці, які сміх тільки можуть викликати в лю-

¹⁾ В 1921 році освітня влада радянська завела по університетах піврічні іспити («наші colloquia»), звані тут «зачотик». В 1922 р. заведено кінцеві іспити і в професійних школах і тільки в трудових школах і надалі іспитів кінцевих не було.

²⁾ До 1915 р в усіх гімназіях у Росії переводжено в усіх клясах (від 1—7.) справді дуже сурові іспити кінцеві за весь матер'ял з цілого року, неначе здавання. Тягнулися вони від 10—14 днів, при чому ученики писали й відповідні задачі. Це була справді велика мука для гімназистів.

³⁾ Гл. додатки стор. 64.

дини, що того всього не переживала, а далі з усякими формальностями, приписаними радянськими законами. Большевики це найбільші на світі формалісти, хоч голосять на словах найбільшу й необмежену волю. В часах, коли нема зовсім паперу, бо зза кордону його не привозять, а в самій державі не виробляють, коли газети друкують на сивому, синьому чи червоному папері, видає влада розпорядження, що посвідчення, видаване з місця служби, а також інші, важні тільки на оден місяць. А ціла купа посвідчень, це невідлучна частина теперішньої совітської людини, чи радше назвати-би совітського манекена (бо справжня людина має вільну волю, принаймі особисту, а в совітському раю звязана по руках і ногах). Щоби були посвідчення, треба до того печатки і то не одної, а кілька не раз, од різних інстанцій. І для школи середньої така річ, як печатка, дуже необхідна: треба писати часто до влади, а головно давати учням особисті посвідчення та т. зв. «відпускні білети», це-б то посвідчення, що учень іде чи їде до дому на святки, ферії чи за якою потребою. Але придбати печатку річ дуже важка. Бо большевики змонополізували справу роблення печаток у державних печаткарів (звичайно в поліграфічних oddілах) і заборонили приватним печаткарям робити печатки без дозволу влади. Дозвіл цей давав Oddіл Управління що найменче Повітисполкома або Губвиконкома. І гімназія вислала двох представників своїх до повіту¹⁾, одержала печатку, але в повіті не зробили печатки, бо не мали матеріялу. Прийшлося їхати до Києва, але там Губнарос²⁾ сказав вертатися назад, бо Київ не є тепер центром держави, а гімназія належить до чужої губернії (Подільської). Їдуть представники Школи до дому, роздобувають матеріял на печатку, знов їдуть у повіт, чекають там 5 днів і вкінці одержують печатку і то добру, бо є на ній і серп і молот, а це тепер дуже багато значить.

На закінчення цього розділу скажу коротко про найближчу владу шкільну для Школи. Це має о стільки звязок із попереднім, що відповідь нам на питання, чи і о скільки могла гімназія покладатися на допомогу цих людей, що вже по своєму обовязку повинні були підтримувати шкільну й освітню справу. Інспекторами шкіл народніх та гімназій були або студенти університету або народні вчителі. Це були нещасні люде, котрі виконували свою службу або з ідейних побудів, або з чисто матеріяльних, рахуючи на те, що при поїздках од села до села принаймі нагодують їх учителі візитованих шкіл. Здебільшого це були некоммуністи, до школи ставилися гарно й прихильно, хоч нічого їй не могли допомогти, бо не мали змоги й значіння. Завідуючими Відділів Народньої Освіти не

¹⁾ Централізація, залежність од центра навіть у дрібницях, дуже дошкулувала населенню й вимагала багато коштів. У часах, коли залізниці були майже знищені й люде не мали платні на прожиток, дуже часто приходилося їздити до повіту або губернії по вказівки та інструкції, газети і брошури агітаційні для Школи. І то не одній людині, але двом або й трьом, звичайно висилано одного вчителя і 1 або 2 учеників, бо самому тільки вчителеві не повірили-би. І Школа мусіла витратити свої злиденні засоби на всякі непотрібні поїздки.

²⁾ Пояснення гл. в додатках стр. 64.

тільки найнижчих, якими були волосні¹⁾, але й повітових і губерніяльних були люде, зовсім до цього діла не покликані, не підготовані й нездатні. В Києві деякий час завідував Губнарсом фельчер Любченко, в Повітнарсі в Гайсині один музикант, який був на стільки щирий, що сам признався, що нічого про справу освітню не тямить (= не розуміє). У волості завідували відділами Народної Освіти звичайно народні вчителі, але робили вони це нерадо, бо нічого за це їм не платила влада, а вимагала багато роботи. Через те вони часто змінювалися, нераз доїздили з сіл, підписували папери, а ніякої ініціативи своєї не проявляли. Крім них були завідуючими всякі люде випадкові; н. пр. якийсь час завідував 1 двірський офіціаліст Б., людина хоч без знання шкільної справи, але особисто чесна й прихильна для школи. Після нього прийшов на цю посаду комуніст - Поляк М., людина з освітою елементарною, яка дісталася на цю посаду завдяки цьому, що попередю служила в червоній армії.

Горе було тим школам, де завідуючими були вчителі — комуністи. Взагалі вчительство ставилося до комунізму дуже холодно і через те зазнавало так багато переслідувань од влади²⁾. Комуністи-директорі почували себе в школі повними панамі, необмеженими і не вважали в нічому навіть розпорядками радянської влади. Учителів утискали страшно, вимагали безоглядного послуху, а непокірних карали прогонюванням із служби або запроторюванням у тюрми чрезувичайки. Учнів тримали в руках як найгостріще й не давали їм ніякої волі, а влада вірила їм у всьому. Я знаю приклад такого комуністичного деспота, завідуючого т. зв. «агрономічного технікуму» у Козятині. Вчителі на своєму зібранні скинули з посади завідуючого, ученики теж віднесли до влади з проханням забрати його, але нічого йому не зробили, бо він комуніст.

Про це, які труднощі мала школа в здобуванню книжок шкільних, підручників, як влада ставилася до цієї справи, які перешкоди робила, пишу в своїй окремій статті: «З історії книжкового руху на В. Україні».

6. Хроніка гімназії за 1 шк. рік.

Не хотючи розширювати цієї статті, не можу докладно переповідати історію укр. сільської гімназії за цілих 2 роки (1920—1922.), хоч ця історія дуже багата в такі події, які так дуже відбігають од нормального, спокійного життя наших гімназій. Я обмежусь тільки занотуванням поодиноких подій і фактів із життя школи, подаючи коротеньку хроніку закладу за навчальний рік 1920/21.

1). На початку серпня бувша сільська гімназія для дорослих [революційного походження] реорганізується в Трудову Школу, від 16—31. серпня 1920. пошукування вчителів у Києві.

¹⁾ Волость це вища від сільської громади адміністраційна одиниця, що обіймає від 3—12 сіл.

²⁾ Большевики дуже часто підкреслювали, що їхніми ворогами по селах є в першу чергу попи, куркулі (багаті селяне), а вкінці вчителі. В селі Могильній при переводженню виборів до Ісполкома голова виборчої комісії Москаль Козлов викреслив із списків усіх учителів народніх і гімназійних, заявляючи, що це «контрреволюціонери».

- 2]. 4/9 приїзд завідуючого гімназії.
- 3]. Від 5 28. вересня реставрування шк. будинку, виселювання приватних людей із нього, позичування й стягання лавок та взагалі шк. меблів.
- 4]. 29/9. початок шк. року [учителів 3 з директором на 6 клас].
- 5]. Від 30/9. 14/X. заході перед військовою владою для звільнення учеників од військової служби. В результаті учнів звільнено.
- 6]. 3/X. приїзд 3 вчителів із Києва, разом уже всіх 6 учителів і завідуючий.
- 7]. Через 3 дні від 11—13. жовтня заготовляють ученики в лісі дерево на паливо для гімназії.
- 8]. 24/X. приїзд ще 2 учителів із Києва, усіх уже 8, а з одною вчителькою з околиці 9. Вироблення й ухвалення норми харчової оплати учнів за навчання, від 7/XI. починається складання й звоження харчової оплати.
- 9]. 8/XI. врочисте святкування жовтневої революції, — поранок у школі з співами, промовама, деклямаціями.
- 10]. 10—11/XI. перевірні іспити учнів із попереднього року і вступні нових учнів.
- 11]. 12/XI. На місце 1 вчительки, що мусіла покинути гімназію, вибирає Педрода иньшу, а крім того вибирає теж на вчителя і місцевого студента університету. Усіх учителів із завідуючим 10.
- 12]. 12/XI. 16/XI. поїздка 2 вчителів гімназії з 1 учеником до повіту в справі зорганізування Профшколи з 6. класи 6. гімназії. Педрода й учні вибирають форму Техшколи. Уконституування цієї Профтехшколи.
- 13]. Від 16/XI. 1920 — 5/I. 1921. звоження дров для Школи підводами учеників і реквітованими командантом квартированого в селі 101. полка.
- 14]. 21/XI. закладення шкільного клубу, а ввечері вистава учеників Школи п. з. «Червоні борці».
- 15]. 8/XII. покидає школу 1 вчитель, що вимагав кращого матеріяльного забезпечення.
- 16]. 10/XII приїзд до села на постій 101. совітського полка. Вчителів викидають із державного будинку, який забирає військо.
- 17]. 16/XII. і 24/XII. гімназія дає вечірки-концерти для салдатів згаданого полка.
- 18]. 28/XII. беруть ученики і вчителі участь у похоронах 3 червоноармійців, убитих повстанцями.
- 19]. 1/I. 1921. закінчення I. третини шк. року.
- 20]. Від 2—21. січня включно Різдвяні святкові ферії.
- 21]. 8/I. вмер учитель гімназії 3. від тифу. На його місце вибирає Педрода нового, що обіймає службу 22/I. Тоді складено постійний розклад лекцій (поділ годин) для гімназії
- 22]. Від 28 31/I. складання норми харчової оплати учнів на друге півріччя.
- 23]. Від 31/I. до 9/3. приготування до Шевченкових роковин, вибір і організація комісій: 1] відчитово-деклямаційної, 2] музично-співацької, 3] драматично-мистецької, 4] технічно-господарської і 5] буфетової.
- 24]. Від 10/2—8/3. лікарський огляд учнів гімназії місцевим шк. лікарем.
- 25]. 15/2. ученики дають у місцевому фабричному театрі виставу Тобилевича «Бурлака».
- 26]. Від 6 8/3. поїздка 1 вчителя та 2 учнів до Києва за книжками.
- 27]. В днях 10. і 11. березня Шевченкове свято: 10/3. у ранці святочний поранок для учеників у гімназії, а ввечері концерти і вистава «Назар Стодоля» для Школи й селян у театрі; 11/3. допомагає Школа святкувати пам'ять Шевченка робітникам цукроварні.
- 28]. 12/3. святкування березневої революції. Того-ж дня покидають гімназію 2 вчителі Галичани ізза виїзду на батьківщину. На їх місце приймають 1 нового, а другі години розділяють поміж себе.
- 29]. 18/3. святкування парижської комуни.
- 30]. Від 18—20/3. закінчення другої третини навчального року.
- 31]. На два дні 20—21. березня розпуск учнів до дому для привезення харчової оплати.
- 32]. Від 25. квітня по 8. травня включно [до Провідної неділі] Великодні святкові ферії.

33]. 27/4. арештовано 3 учеників гімназії, за підозрівання в зносинах із повстанцями, а 30/4. без суду розстріляно їх у селі Вікнина. В зв'язку з цим паніка серед учеників Школи, гімназії прозивть розв'язання.

34]. В днях 4—5/5. Школа робить заходи для одержання від місцевої цукроварні 2 десятин бурякових плянтацій, щоби за цукор, одержаний за оброблення й вибрання буряків, направити знищений дах Школи. Одержано.

35]. 7—8/5. учні вносять харчову оплату за II. півріччя.

36]. 15/5. свято весни в Школі.

37]. 16/5. святкування пам'яті І. Франка.

38]. 24—25/5. поїздка до влади в справі шкільних свідоцтв.

39]. 26—27/5. візитація гімназії волосним шк. інструктором (інспектором).

40]. 28/5. закінчення навчання та оцінка поступів учнів У вечері вистава пєси М. Старицького «Остання ніч», після чого вечерниці з танцями.

41]. 29/5. роздача учням свідоцтв о годині 4—5 після обіду, а далі кінцеві загальні збори учнів, де вирішується: 1] підтримувати Школу й на другий рік, 2] прохати Педраду о заміну 3 вчителів гімназії, що виявили свою нездатність, невміння або несумлінність у виконуванню обов'язків, новими вчителями.

42]. Від 1. червня до 1. вересня 1921. великі вакації

43]. Від 1—15. червня криза серед учительського збору в зв'язку з постановою учеників. В результаті її завідующий Школи відмовлюється від посади своєї, а вчителі вибирають нового.

44]. Від 15. червня по кінець серпня направа шк. будинку, місцеві учні працюють на шкільних бурякових плянтаціях. Далі підшукування вчителів.

7. Внутрішнє життя Школи.

Не зважаючи на всякі труднощі матеріального й політичного характеру, Гімназія все таки розвивалася і з кожним роком робилася кращою. Вже вище підкреслив я велику самодіяльність учеників, яка не тільки гарно свідчить про їх розвиток, але теж дуже часто стає в великий пригоди для Школи, коли учні віддають багато фізичної праці для Школи, заготовляють у лісі паливо, привозять його, ріжуть дрова, направляють шкільні меблі, миють підлогу в шкільних салях. Тепер згадаю коротко про їхню працю по самоосвіті, плеканню естетичної культури та про участь учнів у пробуджуванню та підтримуванню національної свідомости у своїх товаришів, родинах та селі.

На першому місці згадаю про відчити та реферати учнів. Відбувалися вони або на годинах поодиноких предметів, або в окремі дні, вранці, після 2-3 лекцій (годин науки), коли призначувано т. зв. «дні клубових занять», або в кожную суботу чи перед святами на вечірках, котрі відбувалися в Шкільному Клубі й були намічені й наказані розпорядженнями державних освітніх установ. По інших школах учні й учениці на таких вечірках не робили здебільшого нічого, а тільки танцювали при музиці шкільного фортепяну або місцевих музикантів. А тут танці були теж, але тільки після головної й поважної частини вечірки, якою були відчити, декламації та співи. Відчити мали звичайно учні двох найвищих клас (6 і 7), і то або реферували певну книжку, або оброблювали окремі теми, взяті з науки або з життя¹⁾.

При навчанні укр. мови оброблювали ученики теми з обсягу побуту селян, досліджували місцеві народні пісні, виконували статистичні обрахунки з економіки села, студювали місцеву мову,

¹⁾ Темі відчитів подаю в додатках стр. 60.

одежу, народне мистецтво, а особливо народню орнаментику, а крім того збирали й зібрали велику кількість етнографічних матеріалів, які, коли вдалося-би їх опублікувати, мали-би велику вартість з наукового боку, бо повіт цей (Гайсин) дотепер дуже мало досліджений. І прошу собі уявити, що навіть при такій невинній справі, були з боку влади різні перешкоди. Учням заборонювано йти для збирання цих матеріалів у другі села, навіть сусідні, найближчі, а селяне, залякані заборонаю, не хотіли учням переповідати відомих ще в околиці по традиції предків переказів про гайдамаків, які саме в цій околиці (між Уманню, Бершаддю й Балтою) перебували й вели свої операції. Ученики старалися теж збирати останки старовини для закладення шкільного музею, який повинен знаходитися при кожній школі й дещо вже зібрали, бо дуже цікавилися археологією і праісторією, а навіть мали приступити до розкопок одної з старовинних могил, що оточують село, але не одержали дозволу. При науці природи робили навіть молодші ученики досліді рослин та звірят, між иньшим мали виростити рослину означену, пильнувати її й увесь час стежити за її розвитком та описувати в маленькому щоденнику поступневий її розвиток. Дуже велику увагу присвячувано екскурсіям, які в радянській школі займають чільне місце. Влаштували екскурсії не тільки природники, а теж і другі вчителі, а саме історики до місць цікавих з історичного боку, географи і др. Закладено при школі маленьку метеорологічну стацію й учні дуже радо працювали при ній під керівництвом учителя.

Працюючи над своєю самоосвітою, натрапляли учні на великі перешкоди з огляду на укр. книжковий голод. В селі, далекому від центра, дуже важко про українську книжку взагалі, а про добру укр. книжку зокрема. Всі видання революційного часу швидко розходилися, а що ніколи не видавалося укр. книжок у такому швидкому темпі, як ріс консумент на цю укр. книжку, то на недостачу книжок укр. були ввесь час нарікання, особливо відколи більшовики змонополізували всі укр. видавництва та позакривали укр. книгарні (від 1920 — 1922 р.). Відчувалася дуже велика недостача белетристики укр. та популярно-наукової літератури. Для заповнення цієї недостачі приходили на допомогу учням вчителі школи, як що мав хто змогу перевезти дещо з книжок, а далі користали теж учні з великої книгозбірні місцевої цукроварні, в якій, правда, були російські книжки, але був спорий одділ російських товстих журналів (як «Вѣстникъ Европы, Русская Мысль, Историч. Вѣстникъ, Былое і др.), а між ними так дуже цінна для Українців «Кіевская Старина». Але й те все ще не замінювало повні укр. книжки, і з жалем та з сумом великим можна було бачити в руках учнів такі речі, як істор. повісті Сенкевича в рос. перекладі та бульварні рос. романи, або пригоди детективів.

Радянська освітня влада проектувала на зразок чужих країн о високій культурі закласти при школі бурси — пансіони для учнів, а далі садки, городи, поля, завести невеличкі господарства, і скрізь там учні, творячи ідейну, згідливу комуну, мали би під

доглядом виховників і фізично працювати, а крім того набирати життєвої практики, приглядаючися, як треба дбати про все, роздобувати його, адмініструвати, розподілювати, обраховувати, обдумувати способи, як заповігати недостачі чого і таким чином набирати освіти і не тратити в шкільних мурах звязку з живим світом та з дійсним життям¹⁾. Сумна практика російсько-совітського життя знівечила безпощадно такі пляни, задумовані зрештою і так дуже несеріозно. Але навіть у межах дійсности не завжди вдавалися спроби самоуправи учнів у деяких справах. На приклад, не повелася справа, щоби самі учні дбали про зверхній порядок у школі. Коли не було сторожа в гімназії й не можна було його найти, ученики силою факту мусіли замітати школу, мити підлогу, стирати порохи. Але те все робилося неохоче, недбайливо, треба було пильного нагляду з боку вчителів, а особливо директора і в решті решт треба було таки найняти сторожа. Так само не вдалися спроби віддання бурси в самозавідування ученикам. Хоч були це ученики старші, але не дбали про порядок і чистоту, не слухали свого провідника і часто заводилися між ними суперечки.

Ще найкраще справлялися учні з такою інституцією, як шкільний клуб. Це пояснюється по части цим, що клуб, як річ нова, небувала в старій школі, притягав увагу і цікавість учеників, а друге те, що тут праця учнів була приємніша. Вже вище згадано, хто і длячого закладав шкільні клуби. Завданням їх було будити гуртове товариське життя серед учнів, вироблювати в них організаційний хист і заправляти їх до громадського життя. Для того в клубі відбувалися відчити, вечірки, концерти, з нагоди приїзду якого агітатора большевицького мітинги (віча), далі вечери чи ранки т. зв. «живої газети», в кінці окремі дні призначувано як дні т. зв. «клубових занять» і то або зовсім вільні від навчання, або частково після другої або третьої години (лекції). На шкільні клуби покладала влада велику надію, бо коли політична праця мала відбуватися в шкільних секціях т. зв. «Комсомолів»²⁾, то праця в шкільних клубах мала будити заохоту до цієї праці, давати принуку тим із молоді, що вагалися, і освідомлювати зовсім ще «незрячих». Вкінці через шкільні клуби влада давала широкую дорогу й доступ до школи всяким цим людям, які з школою не мали нічого спільного, а саме усяким агітаторам большевицьким, комуністам, чекістам, червоноармейцям і др. Взагалі треба сказати, що большевики задумали широко свою акцію «комунізування» та насаджування свого державно-совітського патріотизму в школі, не погорджуючи навіть дітьми в роках 8 — 14. Для того теж підтримували вони дуже цих учителів, котрі додавали до навчання як найбільше політики і комуністичного соцу. Учителям народнім давали вказівки, щоби при описі села, життя селянського кляли натиск на те все, що потрібне для міського пролетаріату й проводили послідовно ідею, що село, селяне мають своїми виро-

¹⁾ Порівняйте книжку Блонського: Трудовая Школа, Москва 1920.

²⁾ Гл. стор. 41—42.

бами, зн. хлібом, збіжжам, харчами підтримувати місто, осідок справжнього пролетаріату, робітників, а головню »правителів нових«. — Призначаючи клубам так велику роль, большевики звичайно дуже помагали при влаштуванні їх, але помагали на свій оригінальний спосіб, даючи те, що до них не належить і що їх ані копійки одної не коштує. Через те допомога їхня була дуже сумнівної вартости, а часто ще й шкоду приносила, бо вони просто ревізували в населення те все, що давали Школі і через те Школа стягала на себе ненависть села. От при відкритті шкільного Клубу в гімназії згаданий уже вище молодий комуніст М. Л. понастягав із села до Школи для омеблювання Клубу дещо з меблів, вазонів із квітами, образів, а після свята заборонив адміністрації гімназії віддавати все приватним людям, од яких забрано поодинокі речі. І частина залишилася в Школі (все менче вартне), а решту сама гімназія звернула людям, щоби не було нарікань на неї. Той сам комуніст ревізував теж для Школи великий гарний credenс, який залишився після поміщиків на фільварку і в якому поміщено шкільну книгозбірню (бібліотеку). До необхідних меблів Клубу належить теж фортеп'ян або п'яніно, звичайно ревізовані або в поміщиків або в сільської інтелігенції. Знаходиться він звичайно в т. зв. рекреаційній залі, більшій кімнаті, де ученики перебувають підчас перерв, курять, перечитують газети, переглядають книжки, ілюстровані збірники і т. и. В Клубі мусить бути окрема невеличка бібліотека, до котрої влада дає даром усяку політичну літературу, але до цієї звичайно охочих дуже мало. До Клубу присилають правильно газети, оголошення, агітаційні відозви, рекламні малюнки і т. д. В кожному клубі мусять бути портрети Леніна, Троцького, Раковського, а крім того всякі радянські надписи — кличі, як: »Хай живе соціальна революція«, »Хай живе III інтернаціонал«, »Пролетарі усіх країн, єднайтеся«, »Освіта — дорога до пролетарської перемоги«, »Борітеся — поборете«¹⁾. Хоч з такого Шкільного Клубу могло би бути багато шкоди для учнів, але двохрічний досвід показав, що при вмілому проводі завідуючого і вчителів можна зберегти учнів од шкодливого впливу його, а навіть використати цю інституцію для доброї й гарної мети. І учні влаштували вечірки в Клубі, концерти, усякі відчити, зібрання, все те відбувалося доволі вдоволяюче й мало гарні наслідки.

Окрему ділянку праці учнів становлять театральні вистави, а крім того влаштування укр. національних свят. Увесь час був у гімназії доволі гарний хор під орудою вчителя Ш. і цей гімназійний хор давав часто концерти, популяризуючи укр. пісню серед народу й викликаючи до неї любов та пошану серед чужих або неосвідомлених. Взагалі треба сказати, що майже кожна укр. гімназія на селі поширювала незвичайно національну свідомість серед селян і в тому її велика заслуга тим більше, що бувало це серед дуже несприятливих обставин і що працю таку не роблено безпосередно, бо волі слова не було. Великим національним святом

¹⁾ Цей клич казала влада усовувати, бо ним послуговувалися ес-ери.

у гімназії було Шевченкове свято в двох днях, вільних од навчання, 10 — 11 березня. Святковано його дуже врочисто й широко: вранці був поранок для всіх учнів і для місцевої народньої школи, а ввечері в великій театральній салі на цукроварні давано концерти і виставу. На програму концерту складалися і промова вступна завідуючого школи, деклямації й відчити учнів, співи хору, а на закінчення свята були живі картини (з творів Шевченка) або вистави «Назар Стодоля» і «На могилі Шевченка». При тій нагоді влаштовувано складковий буфет із дарунків місцевої інтелігенції, з якого прибуток ішов на потреби гімназії. — Крім цього головного національного свята були ще шанування пам'яті визначніших укр. письменників та діячів, як Грінченка (у квітні), Франка (у травні), Коцюбинського й Лисенка (в осени).

Пишучи про внутрішнє життя Школи, не можу обминути одного прикрого, сумного явища, а саме, як дуже страждала Школа від того, що між самими вчителями не було однозгідности та єднання. Було це через те, що нерівна була їх освіта, і національна свідомість та ідейність, сумлінність у виконванні обов'язків а головним чином важке матеріяльне становище та боротьба за шматок хліба погіршували справу¹⁾. Часто вчителі обурювалися на домагання завідуючого виконувати як слід свої обов'язки, абсентувалися дуже часто, не подаючи причини²⁾. Дійшло до того, що навчання й друга праця (адміністраційно-господарська) спадала на завідуючого й кілька одиниць ідейних із учителів і тоді вирішено платити вчителям не за назначену тижневу кількість годин, а за фактично відбуту. Або чи не повинно бути це соромом для Українців, коли самі вчителі Українці так недбало ставилися до своєї праці, а в той же час у тій самій гімназії вчителька — Жидівка Е. У. належала до найкращих працівників і вчила гарно і не абсентувалася і в часах небезпеки захищала Школу. Кістю незгоди між учителями була теж справа розподілу продуктів: часами були тільки підозріння о зловживання, дуже часто таки справді господарі складу продуктів кривдили других учителів на свою користь. Я вже не буду тут ширше говорити про дуже сумні випадки, коли нераз деякі пройдисвіти — шарлатани брали верх, перетягали на свій бік і учнів і вчителів нечесних і робили зі школи або місцевої торгівлі наукою або ширили розпуст та деморалізацію. Тоді або пропадала школа або рятували її одиниці ідейного вчительства та свідомішої молоді, усвоюючи просто зі школи нечесних і нездарних учителів. Або нераз представники громадян різко розв'язували

¹⁾ В селі К. біля Козятина вчителі не могли погодитися, як розділювати між себе харчі, чи по принципі семейному (по числу душ родини), чи просто персонально (по рівній частині, без огляду на родину вчителя.)

²⁾ Наведу більш яркі приклади: вчителі К. і Я: відмовилися працювати з учнями в відчитовому гуртку, кажучи, що з математики й фізики гімназисти ані не можуть робити відчитів ані для них ніхто не дає таких відчитів; учитель рисунків М. відмовився викладати історію укр. мистецтва, бо не хотів пригтовлятися; учитель Г. цілих $\frac{1}{2}$ місяця не приходив до школи, бо торгував; учитель Я. не приходив теж, подаючи причину такого рода: «Не було настрою в мене».

справу, н. пр. у селі Вікнині на домагання населення звільнено при кінці шк. року весь склад учителів.

III. Висновки та заключення.

Сумне та невідрадне становище укр. школи на Радянській Україні. Відібрання їй державних коштів та передання на приватне утримання збідженого й ограбленого весь час селянства, переслідування її з боку всіх од найнижчих до найвижчих представників влади за сам факт навчання українською мовою, допущення на вчителів усякого випадкового елемента й шумовиння, загальмування укр. видавничого й книгарного руху, вкінці загальний упадок культурного життя й обмеження особистої волі укр. культурно-освітніх працівників до найдальших границь, ось те все впливає некорисно на розвиток укр. шкільної справи на Великій Україні. І чим далі, тим становище гіршає, найперше з матеріального боку. Працівники освіти стають просто жебраками і не гидуять кида-тися до всяких джерел прибутку, навіть нечесних. Ось возьміть такий факт: у селі М. народний учитель З. займався виробом горілки-самогонки й мало що не спалив школи. Большевики дуже обурилися й перенесли його на гірше місце, забуваючи, що не дбаючи зовсім про матеріальне забезпечення вчителів, самі доводять їх до актів розпачу. Большевики не тільки не підтримують ані школи ані вчителів, але видумують іще всякі небувалі перешкоди й трудності та видають драконські укази, які пахнуть серед-новічною та виявляють як найвиразніше їх бажання: вчинити з вільної людини бездумного раба, чистого манекена, сліпе оруддя волі хамського, «по пролетарському» розмальованого пана. Бо як назвати інакше розпорядження большевиків про прикріплення робітників, державних урядовців та вчителів до одного місця, з заборонаю переноситися на другу посаду або до іншої місцевості, — іншими словами: «Гинь, рабе, прикований до своєї тачки і не рушся ані на крок!»¹⁾. Я знаю такий випадок, що вчителя — Українця з гімназії в Умані, який страшно голодував у місті, запрошувано до сільської гімназії в селі В., за ним просила владу Школа, він сам просився дуже смирно, але від завідуючого Нароса в Умані, комуніста-селянина, почув такі слова: «Хоч би Ви під землю захо-валися, то Вас знайде Чека і до нас доставить». Або, що скаже Вам такий факт: перед Великоднем 1922 року всі вчителі міста Київ (від народніх до університетських) оголосили й розпочали загальний страйк (тривав 2 тижні) і домагались вони не чогось великого, страшного, а тільки виплати незаплачених грошей за 4 місяці взад і одержання нещасних продуктових пайків. І що-ж одповіли на цей акт розпуки ці всесвітні фразери, ці брехуни безсоромні? Загрозили чезвичайкою та казали негайно приступати до праці! Навіть на стільки не вязалися нічим, що й не обіцували виконати найскромніше з домагань, які можуть бути, бо так дуже мало рахувалися з ними, за таких рабів мали їх! Або подивіться

¹⁾ Порів середовічне закріплення селян до місця: «glebae adscriptus.»

на такі факти: в 1920 р. вмирає сестра одного професора університету в Києві в городській лікарні. Коли адміністрація лікарні повідомила його, щоби він зайнявся похороном, іде він до управи лікарні й каже, що не має змоги зробити це, бо хоч би продав усе своє лахміття (меблів тоді ніхто не хотів би купити), то домовини за це не купить. В липні 1922 р. вмирає вчителька укр. гімназії на Шулявці (передмістя Київва). Учителі скликають окреме зібрання для обміркування питання, чи не можна би зробити грошової складки для закупна домовини для неї. І хоч давали максимальні як на своє становище суми, виявилось, що це переходить їх сили. Третя картинка: учитель одної з укр. гімназій у Києві Д. (Галичанин) живе таким чином: закупив багато хустин для сільських дівчат, у Києві платив за штуку по 8 ф. збіжжа; поїхав 250 верстов од Київва (до стації Самчунци), продав усе, беручи за штуку по 13 фунтів, одержане збіжжа заміняв на солонину (щоби лекше перевезти) і так уважає себе забезпеченим на яких 2 місяці. Інший учитель укр. гімн. (він і письменник) В. оповідав про себе в літі 1921 року таке: »Вже два місяці минуло, як пив я чай із цукром, а яких 3 тижні, як пив узагалі чай (без цукру«). Або подивіться, як живе ціла сім'я нашої передової інтелігенції: обидва сини з політичних причин на еміграції, мати (60-літня старушка) працює від 10 — 3 год. у дитячому садку (Фребелівському) для дітей і за це одержує в червні 1922 р. таку велику платню, як 28 мільонів¹⁾, але крім того має ще 2 приватні лекції гімназістів. Дочка вчителює в укр. гімназії, але що посада ця нічого не дає, то має цілу групу учнів, яких готує (за оплату мукою) до іспиту для вступу на політехнику. А зять, студент університету, не має посади, але за те мусить усеньке літо ходити 4 верстви за місто для оброблювання нещасного городу, дарованого більшовиками, де земля руда, погана і треба дуже багато праці, щоби там була картопля! На закінчення кілька слів про життя професорів вищих шкіл у Києві з липня 1922 р., це є з того часу, коли всі казали однозгідно, що вже лекше жити, бо найгірше було в зимі 1920/21. Професор політехніки К. жив із того, що за 1 годину приватної лекції одержував 5 ф. чорної (разової) муки, інший заробляв за 1 годину 8 ф., а менше щасливі мали 3 ф. за годину приватної лекції²⁾. А як жилося тоді на провінції, можна зміркувати з цього, що директор гімназії одного з повітових міст на Волині жив із того, що за приватні лекції від учнів одержував по 2 пуди збіжжя.

Але не подумайте собі, що більшовики таки нічого рішуче для школи й учительства не робили. Правда, не дбали про матеріальне забезпечення³⁾, але чому-ж (так говорили вони) дурний

¹⁾ Це було стільки, скільки в Галичині літом значило 28000 польських марок.

²⁾ 1 фунт російський = 40 dkg. нашим.

³⁾ Я знаю тільки 1 випадок підтримування укр. більшовиками школи і то не офіційними, а місцевими, з селян. В селі Вікнина виеднали вони для укр. гімназії від влади дарування 40 десятин на школу, а крім того заходилися, щоби взяти в користь гімназії млин водний у тому-ж селі.

учитель не піде служити до червоної армії, не стане чекістом, не запишеться до комуністичної партії? Там його нагородували-би, хоч українцеві і там не вірили-би. Ні, вони робили багато, бо дали видавали щораз то нові розпорядження та реформи. Ось на пр. у 1921 році скасовуються вакації й постановлюється, що навчання має провадитися цілий рік. У місті виконується ця постанова, але в селі ніхто й не думає про це, бо селяне не післали-би дітей. На початку 1922 року (лютий-березень) переводять більшовики по всіх школах т. зв. «скорочення штатів» (= редуція службовців) і звільняють учителів, що мають менше як 18 годин у тиждень. А найсмішніша причина цього, що це має поправити фінанси держави, хоч ця держава ані на школу ані вчителям нічого на дає.

Щоб показати свою велику прихильність для учнів і студентів, більшовики обіцували їм давати не тільки харчі чи обіди, але ціле, повне удержання. Але як завжди, так і в цьому показала тільки брехня. Не то удержання, але й обідів людських не давали, а тільки страшну погань у т. зв. «совітських столових», од якої люде слабували. А в 1922 році відбирають і ці злиденні обіди, залишаючи їх тільки для медиків. В деяких школах (н. пр. в учительській семінарії в Соколівці Ольгопільського повіту і в т. зв. «технікум» в Умані) давали учням місячну платню (маленьку) й злиденний пайок (продукти), щоби зробити з них своїх прихильників у той час, коли вчителям не давали нічого. І самі учні цей пайок віддавали на прожиток учителям¹⁾.

В 1921. році запроваджується по університетах процентову норму з обмеженням приймати довільне число слухачів, залишаючи вільні місця в такій пропорції: 75% для комуністів і членів професійних спілок, а 25% для селянства і то «п олетарського», ц. зн. для цих, що будуть мати посвідчення від більшовицьких агентур по селях, од т. зв. «комнезамів». Ця реформа вдарила дуже разливо по Українцях. — При цій нагоді згадаю тільки мимоходом про мартирологію укр. студентства під владою більшовиків. Увесь час побуту укр. студента в Києві стежать за ним чекісти, переводять арешти (голосні масові арешти в літі й осенню 1921 р.), а на селі ще більше слідкують за ним, чи часом не «бунтує». А життя в Києві дуже важке для наших студентів, бо не знайдуть вони тепер праці чи якого побічного заробітку, а далі: треба часто їздити до дому нераз по 200 й більше верстов од Києва, щоби привозити продукти, бо тільки таким чином можуть утримуватися по містах, а їзда така нелегка, бо на залізницях страшні відносини й нераз треба їхати на даху вагона або на машині та ще продуктами за це платити машиністові.

¹⁾ Трохи лучче оплачувано вчителів там, де місцеві люде прі це по-дбали Так н. пр. на Волині (в Звягельському повіті) учителі одержали за шк. рік 1921/22 45 пудів збіжжа (7½ кірців) і ще до того деяку кількість аршинів матерії (перкалю.) Професорам т. зв. «Іно» в Житомері плачено в деяких місяцях по 3 пуди (= ½ кірця збіжжа. Це, як на відносини на В. Україні, доволі багато! Всім обіцували давати або матерію або одержу і ось у гімназії в Могильній за 2 роки (1920—22) на число вчителів сд 15. 10 дали і сього 1 раз для 3 учителів 3 перкалеві сорочки!

Як далеко посувають більшовики свою ненависть до всього українського, свідчить цей факт, що в 1921 році не дали ані укр. студентам ані учням Трудових Шкіл пароплаву для поїздки на могилу Шевченка!

Після вище згаданого ми не повинні дивуватися, що населення, а головню селяне, ограбовані більшовиками до-щенту, не хочуть підтримувати матеріяльно школу, бо бачать, що держава всі тягари виключно на них складає. Особливо в зимі 1921/22 року були селяне обурені, коли більшовики наклали на них окремий податок на школу й освіту, т. зв. «просналог», але зібраних на цю справу продуктів навіть і не думали давати на школу. І так селяне подвійно платили на школу, а саме складаючи в школі т. зв. «пайок», а крім того ще й більшовикам вносили згаданий уже «просналог». Правда, що гарні відносини в пролетарській державі?

І чи можна дивуватися, що селяне, доведені до краю, посягають нераз на таке своє добро, як школа і громлять її, бо бачать у ній джерело й причину грабування та визиску з боку більшовиків. І чи не більшовики морально відвічальні за такий факт, як це, що самі селяне села Молодькова (Звягельського повіту на Волині) спалили 22. липня 1922 р. велику й простору школу (на 12 класових поміщень), тільки що збудовану. Будовою цієї школи займався оден свідомий селянин, місцевий кооператор, він збирав жертви на будову школи й сам давав од себе багато, а коли цього було мало, звертався о допомогу до влади. Більшовики не давали нічого, а тільки за кожним разом розіклали відповідну суму на селян і так повторювалося кілька разів на рік. І селяне не стерпіли й на свою-ж власну шкоду помстилися в такий спосіб.

З відрадних фактів із обсягу укр. шкільництва можна не багато занотувати. Але все таки вони є. Ось н. пр. у літі 1921. перша укр. гімназія в Києві влаштувала незвичайно гарну виставку праць своїх учнів і виявила тим наглядно, що можуть зробити ідейні та розумні вчителі навіть серед таких страшних умовин життя під більшовицьким ярмом і на тлі загального занепаду культурно-освітнього життя.

На провінції бачимо теж дещо радісного. Завдяки енергійній праці деяких одиниць організовано доволі гарно укр. школи в Ольгопільському повіті на Поділлі, а в Бершаді, повітовому місті, повсталала гарна укр. гімназія під керуванням незвичайно ідейної і працювитої людини Галичанина Мішкевича, котрий майже виключно своїми заходами заклав чудовий музей і таким чином зберіг од згуби не оцінені предмети укр. старовини та мистецтва. В тому самому повіті влаштовано теж у літі 1922 р. перші за більшовицького панування українські літні курси для вчителів. До викладання запрошено визначних професорів-Українців із Києва й других великих міст, а щоби рівночасно підтримати їх матеріяльно, визначено їм небувалу тепер на Україні, справді княжу заплату, а саме $\frac{1}{2}$ пуда муки (= 8 kg. наших) за 1 годину.

На закінченне скажу ось це: Як би там не стояла шкільна справа на В. Україні (а що не мається вона ідеально, то безсум-

нівно треба сказати), але все таки це факт великої ваги, що ми маємо школи з викладанням на укр. мові, що школи ці виховують українське молоде покоління на Українців, що з шкіл цих поширюється національна свідомість у народ, у народну масу. І як великим здобутком останньої революції є захоплення нашими селянами поміщицької землі, так не менше важним здобутком є теж виборення собі рідної школи від найнижчої до найвищої. А народ, що має свою землю та свою школу, не пропаде, а буде й мусить жити і то жити краще, як тепер!

IV. Додатки й матеріяли.

Уваги до поділу годин.

1. Російська мова була в 1920/21 теж у класах 1. та 2. [по 2 год.], від 1921/22 почали її вчити тільки від 3. класу [5 група].

2. Геометрію починали передтим у 4. кл. [6 група], від 1921/22 р. постановили вчити її від 2. кл. [4 група].

3. Французької мови вчили в 1920/21 теж і в 1. класі [3 години].

4. Що до географії, то розклад її був подібний, як і в нас, а саме: в I. кл. [3 гр.] загальна частина, в II. кл. географія Азії, Африки та Австралії, в III. кл. Америки й Європи, а коли не встигли пройти в III. кл. цілої Європи, то залишали частину до класу IV. [6 гр.]

5. Наука природознавства була так розподілена: в I. кл. загальні, вступні речі [про землю, повітря, тепло], а систематично зоологія, в II. кл. ботаніка, в III. кл. соматологія, в IV. кл. [6. гр.] мінералогія й геологія, в V. і VI. кл. фізіологія.

6. В 1920/21 р. були в VI. кл. обидві чужі мови, німецька й французька [по 2 год. в тиждень]. В наступному шк. році вирішила шкільна влада, що в Профшколах має бути тільки одна чужинецька мова. З огляду на те французьку мову усунуено, а німецьку залишено по 1 годині в VI. і VII. класах, але це було дуже мало, бо учні були дуже слабо підготовлені з нижчих клас.

7. Гімнастика була раз у тижні [2 години] в суботу після обіду. Що до співів, то в розкладі лекцій зазначено тільки теорію співу, а крім цього для всіх класів спільно було правильно 1 раз у тижні по 2 години гуртових співів, а перед концертами й виставами 2—3 рази в тиждень.

8. Плян історії України розподілено так: в I. і II. класах коротка історія рідня: в I. кл. до 1654 р., в II. кл. до останніх днів. В класах III.—V. знов ціла історія рідня, але ширше й докладніше, в кл. VI.—VII. історія України з докладнішим проходженням історії культури й соціально економічних відносин.

9. Історія всесвітня починалася від кл. III. [6 група] старовинною історією [греко-римського світу], котру пройдено до кінця I. півріччя IV. класу. Від II. півріччя IV. кл. пройдено середні віки до кінця V. класу. В класах VI.—VII. історія нових віків з особливим проходженням соціального руху в Німеччині в 16. столітті, французької революції та обидвох російських революцій.

10. Науку української мови розподілено так: в перших 2 класах читанка й коротенька граматики, в кл. III. пройдено граматику ширше [підручник Тимченка], читано й пояснювано вибрані уступи з читанки або окремі твори укр. письменників. В IV. кл. закінчувано граматику пройденням укр. складні, проходжено коротко теорію поезії й прози [по підручнику Єфремова: Коротка історія укр. письменства] і розпочинано старовинне укр. письменство та закінчувано його Словом о полку Ігоревім. В V. кл. [7. група] закінчувано старе укр. письменство і проходжено коротко укр. народно словесність [підручник Проф. Сумцова] Крім того на класи 4—5 призначувано по програмі коротку історію укр. мови [в звязку з лектурою творів], а в V. кл. перед або після пройдення нар. словесности короткий огляд укр. діяктології з особливим підкресленням місцевої говірки. На класу VI. і VII. призначувано історію нового укр. письменства від Котляревського до Тичини [в 6 кл. від Котляревського до

1. Поділ годин у радянській гімназії на В. Україні.

Назви клас	П о д і л и н о к і п р е д м е т и :																	Разом годин									
	українська мова	російська мова	німецька мова	французька мова	історія всесвітня	історія України	географія всесв.	географія Укр.	геогр. фізична	геогр. економіч.	аритметика	альгебра	геометрія	фізика	природа	геометр. начерк.	хемія		технологія	гігієна	машини та прил.	політ. економія	агрономія	рисунки	спів		
III. громада Труд. Шк. 1 кл. тімн.	5	—	4	—	—	4	3	—	—	—	4	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	1	28
IV. гр. Т. Ш. 2 кл. тімн.	4	—	3	2	—	4	3	—	—	—	4	—	2	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	28
V. гр. Т. Ш. 3 кл. тімн.	4	2	2	2	2	2	3	—	—	—	2	3	2	2	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	32
VI. гром. Т. Ш. 4. кл. тімн.	4	2	2	2	2	2	—	3	—	—	—	3	2	3	3	—	1	—	—	—	—	—	1	2	1	33	
VII. гром. Т. Ш. 5. кл. тімн.	4	2	2	2	2	2	—	—	3	—	—	4	3	3	—	—	1	—	2	—	—	—	1	2	1	34	
I. гром. Техн. Шк. 6. кл. тімн.	4	2	1	—	—	2	—	—	—	2	—	4	4	4	2	—	1	2	1	—	—	—	2	1	—	34	
II. гром Техн. Шк. 7 кл. тімн.	4	2	1	—	—	2	—	—	—	—	—	4	4	3	2	2	1	2	1	1	1	2	1	—	—	36	

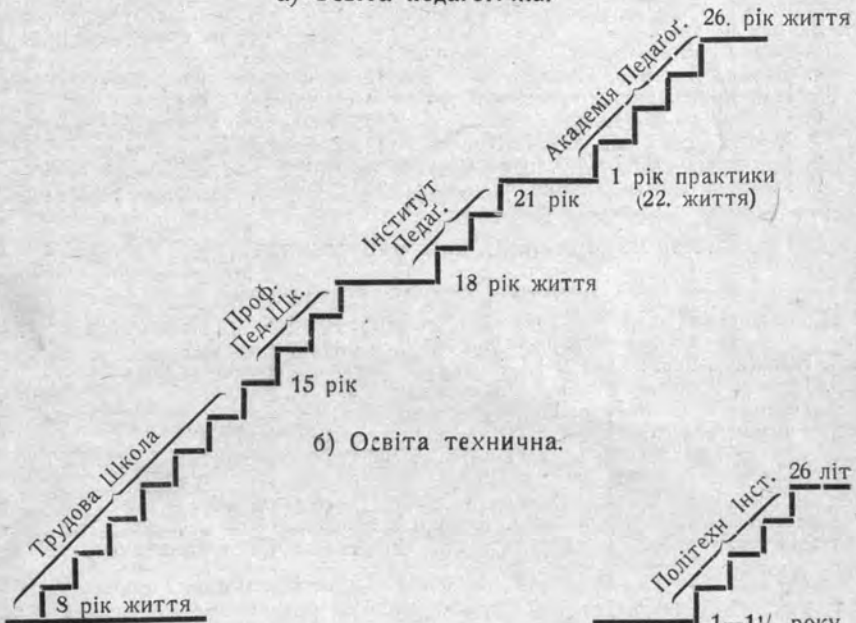
кінця 80-тих років, в 7 кл. від 1890. до Тичини] з ближчим зазнайомленням учнів із письменством нового напрямку останніх років. Крім того поручалося дати систематично короткий огляд західно-європейських літератур і на це можна було призначувати навіть вечірні години [2—3 рази в тиждень].

11. В цих Трудових Школах, де було повне число груп, пройдено в 1. і 2. групі [= 3 класам бувшої народньої школи] матеріал скороченої та в дечому зміненої програми 6. народніх шкіл, при чому обов'язково мусіла бути т. зв. «ліпка», про це, як ліпити з глини чи гіпсу різні фігурки. В цих групах учив теж звичайно всіх предметів оден учитель [ка].

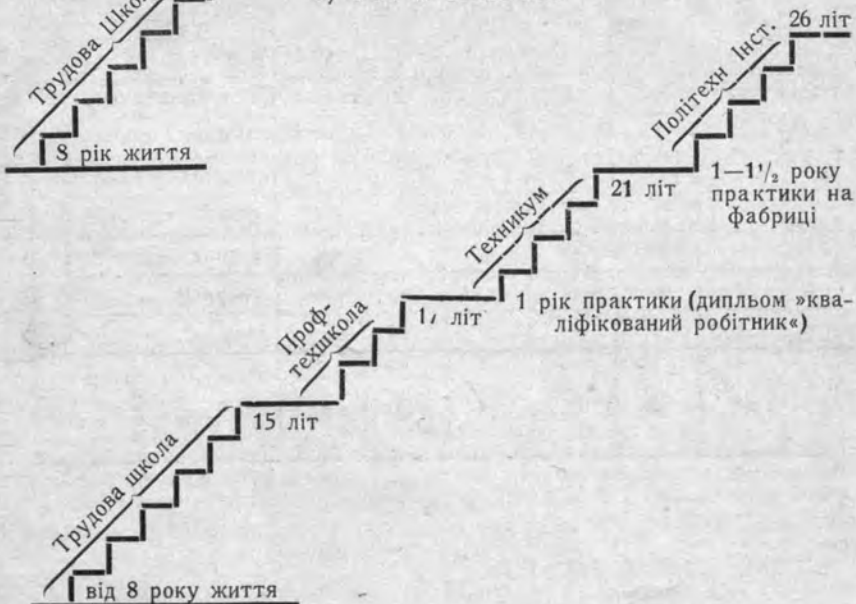
12. Від офіціальних плянів одступає цей поділ годин тільки в дрібницях, дозволених законом.

2. Драбина студій у радянських школах.

а) Освіта педагогічна.



б) Освіта технічна.



По радянських законах освіта елементарна починається від 8. року життя. Від 4. року до 8. дитина повинна перебути т. зв. дошкільне виховання в «дитячих садках» [фребелівка]. При порівнянню з нашою схемою студій виходить найперше одна цікава річ, а саме між середньою школою [Трудшкола—Профшкола] а властивою вищою школою [Академія] маємо одну посередню інституцію, а саме: під а) Інститут, під б) Техникум. Відповідно до оголошених пояснень мало бути так, що до практичного життя вистачало вже закінчити студії цією посередньою школою, а студії в Академії мали бути для людей, що бажають займатися науковими дослідженнями. Далі при порівнянню бачимо таке характерне явище — підчас коли в «буржуазній» школі людина, починаючи своєчасно студії, закінчує все вже в 22. або [на техніці] в 23. році, то в «пролетарській» школі кінчає аж у 26. році життя.

3. Відчити учнів гімназії.

- | | |
|---|---|
| 1. Історія укр. Поділля. | 10. Економічний стан сучасного села. |
| 2. Іван Франко. | 11. Шевченко як борець за правду й волю. |
| 3. Борис Грінченко. | 12. Як розв'язати питання про соціально нерівність. |
| 4. Микола Лисенко. | 13. Пролетаріат і національність. |
| 5. Іван Вишенський. | 14. Соціалізм Шевченка. |
| 6. «Мойсей» І. Франка. | 15. Поезія Павла Тичини. |
| 7. Життя укр. учнів у 17. та 18. стол. | 16. Семенко, Савченко, Рильський. |
| 8. Думки Нечуя про укр. літер. мову. | |
| 9. Реферат книжки Огієнка про чужомовні елементи в рос. мові. | |

4. Огляд підручників для укр. гімназій В. України¹⁾.

I. класа (3 група Трудшколи).

1. Українська мова: читанка О. Стешенко: Рідні Колоски частина I.; граматики Олени Курило: друга частина I. [фонетика].
2. Німецька мова: Глєзер і Пецольт: Учебникъ нѣмецкого языка часть I.
3. Історія України: О. Коваленка, видання 6.
4. Географія: О. Русова: Підручник географії.
5. Арифметика: а) теорія: В. Шарко: Арифметика частина I. б) задачі: Н. Шульгіна-Іщук: Задачник арифметики частина I.
6. Природа: Трояновський: Природознавство. Видання Т-ва «Час». Разом на I. класу книжок 8, з того 1 позичена [німецька] від рос. шкіл, а решта всі книжки оригінальні укр. і здебільшого можна було їх ще купити, тільки трудно було роздобути «Рідні Колоски» і Природознавство.

II. класа (4 група Труд. Школи).

1. Укр. мова: а) читанка О. Стешенко: Рідні Колоски частина II.; б) граматики О. Курило: друга частина [складня].
2. Німецька мова: те саме, що в I. кл.
3. Французська мова: Roussy: Livre français: I. partie [уживана теж і в рос. шк.]
4. Історія України: те, що в I. кл.
5. Географія: Іванов: Курсъ географіи часть I. [по російськи].
6. Арифметика: а) теорія: В. Шарко: Арифметика частина II. [дроби]; б) задачі: Н. Шульгіна-Іщук: Задачник частина II.
7. Геометрія: Киселів: Геометрія Київ 1920. Видання «Книгоспілки». [переклад із рос. мови Проф. М. Кравчука].
8. Природа: те, що в I. кл.

Усіх книжок на II. класу є 10, а після відкинення 3 книжок спільних і для I. кл., 7. Тут уже бачимо більше книжок і перекладних і російських і це явище буде частіше, чим вища класа. Швидче повстають підручники для нижчих клас, бо їх і швидше можна скласти і надія на розпродажу більша, бо більше купує учнів клас низчих.²⁾ У II. класі маємо оригінальних підручників 4, російських 3, перекладний 1.

¹⁾ до кінця шк. року 1921/22.

²⁾ Теж саме було з підручниками укр. гімназій у Галичині.

III. кляса (5. група Труд. Школи).

1. Укр. мова: а). читанка або А. Крушельницького для III. кляси [галицька] або передрук і перерібка її Садковського (видання з Камянця Под.); б). граматики: Проф. Е. Тимченко: Укр. грамика для III. і IV. кляси середніх шкіл.
2. Російська мова: а). читанка Тихомировъ: Вешніе Выходи часть I; б). грамика Смирновского.
3. Німецька мова: те, що в I. кл.
4. Французька мова: те, що в II. кл.
5. Історія України: Григорів-Наш: Історія України [видавн. «Час»].
6. Всесвітня: М. Грушевський: Греко-римський світ.
7. Географія: Ивановъ: Курсъ географіи часть II.
ритмика: а). теорія: Киселевъ: Курсъ арифтики часть III. [відношення пропорції, відсотки] [рос.]; б). задачі: Верещагин: Задачник арифтики частина III. [переклад із рос.].
9. Альтгебра: а). теорія: Проф. Граве: Основи Альтгебри. Київ 1920. Видання «Книгоспілки», переклад із рос. мови Галичанина Ф. Калиновича; б). задачі: Шапошников і Вальців; Альтгебрійний задачник, частина I. [переклад із рос.].
10. Геометрія: те саме, що в II. кл.
11. Фізика: Шіндлера — переклад з нім. мови видання «Вернигори».
12. Природа: те, що в клясах I. і II.

Усіх книжок на III. кл. 16, а після відкинення спільних із клясою I—II, залишиться 12, з цього числа оригінальних укр. 4, перекладених із рос. мови 3, із німецької 1, а російських 4.

IV. кляса (6. група Труд. Школи).

1. Укр. мова; а). теорія поезії й прози С. Ефремова: Коротка історія укр. письменства; б). Дорошкевич: Хрестоматія укр. старовинного письменства частина I; в). грамика: та, що в III. кл.
2. Російська мова: Смирновскій: Теорія словесности.
3. Німецька » те, що в III. кл.
4. Французька мова: Roussy: Cours élémentaire, частина II.
5. Історія України: те, що в III. кл.
6. Історія всесвітня: М. Грушевський: Всесвітня історія частина I й II.
7. Географія України; або С. Рудницького: Україна — наш рідний край, або Кистяковскій: Географія України, Київ 1918. [по рос.].
- 8—10. Альтгебра, Геометрія, Фізика: те, що в кл. III.
11. Природа: Вагнеръ: Минералогія [по рос.].
12. Хемія: означеного підручника не було, рідко вживано галицький Р. Цегельського.

Усіх книжок на IV. кл. 16, після вилучення спільних буде 8, з котрих оригінальних укр. 5, а російських 3.

V. кляса (7. група Труд. Школи).

1. Укр. мова: О. Дорошкевич: Хрестоматія укр. письменства давньої доби частина II; Проф. М. Сумцов: Народня словесність.
2. Російська мова: Незеленовъ: Історія русской литературы.
- 3—4. Німецька й французька мови: те, що в IV. кл.
5. Історія України: те, що в IV. кл. і М. Грушевського: Ілюстрована Історія України.
6. Історія всесвітня: М. Грушевського частина I. і II.
7. Географія: Лесгафтъ: Физическая географія.
8. Альтгебра: теорія, що в кл. III—IV; задачник Шапошникова й Вальцева частина II. [перекл. із рос. мови].

8—10. Геометрія — Фізика — Хемія: те, що в IV. кл.

Усіх книжок у V. кл. 15, після відрухування спільних 7, з того оригінальних укр. 5, перекладна 1, російських 2.

VI. кляса (1. група Професійної Школи).

1. Укр. мова: С. Єфремов: Історія укр. письменства, Київ 1917. [неофіційний підручник].
2. Російська мова: те, що в V. кл.
3. Німецька » Глезера й Пецольда частина II. [видання російське].
4. Історія України: те, що в V. кл.
5. Історія всесвітня: М. Грушевського части II—III+IV.
- 6—7. Альгебра — Геометрія: те, що в V. кл.
8. Фізика: Краевич: Физика.
9. Природа: не було означеного підручника, подекуди користуваємося популярним викладом Білоусенка або О. Коваленка.
- 10—11. Гігієна — Технольогія: не було означених підручників.
12. Економічна географія: Остапенко: Економ. геогр. України.
13. Політична економія: Проф. Туган-Барановського [видання «Дніпросоюза»].
14. Хемія: те, що в V. кл.

Усіх книжок на VI. кл. 11, а по відняттю спільних буде 7, з того оригінальних укр. 7, російських 3.

VII. кляса (2. група Проф. Школи).

1. Укр. мова: те, що в VI. кл.
2. Російська мова: Саводникъ: Історія русской литературы.
3. Німецька » : те, що в VI. кл.
4. Історія всесвітня: М. Грушевського: Всесвітня історія: частина IV. і по змозі дальші.
- 5—14. Історія України — Альгебра — Геометрія — Фізика — Природа — Гігієна — Технольогія — Екон. Географія — Політ. Економія — Хемія — книжки ті, що в V. кл.

Усіх книжок, уживаних у VII. кл. було 13, а після відділення спільних із іншими клясами буде 2, з того 1 російська, 1 укр. ориг. [під 4]. Бачимо з того, як дуже велика недостача укр. шк. підручників для вищих кляс і як часто треба послуговуватися російськими.

Статистика підручників.

Усіх підручників, уживаних у українських гімназіях, беручи на увагу кількість книжок для кожної поодинокі кляси, було 88, а після відрухування спільних — 52. З того числа оригінальних українських підручників 26 [що становить 56% усього числа], перекладних 6 [11½%], російських 17 [32½%]. З оригінальних укр. підручників припадає на нижчі кляси 19, що становить 65½% усього числа українських оригінальних шк. книжок, для вищих кляс 3 [10·35%], для уживання і в нижчих і вищих клясах 4 [13·80%], а крім того є 3 книжки [10·35%], що уживається їх у гімназіях, але первісно не призначені вони для шкільного, а для загального вжитку. З перекладних підручників припадає на нижчі кляси 3, на вищі 1, спільних для нижчих і вищих 2. З російських підручників припадає на нижчі кляси 11, для вищих 5, а спільних для одних і других 1

Коротка оцінка.

Коротка практика укр. гімназій [1917—1922] видала доволі значне число незвичайно гарних підручників і то гарних із методичного боку, зрозумілих, цікавих і написаних гарною мовою. До зовсім гарних підручників треба зачислити читанки 1—2 кляс Оксани Стешенко, 2 частині граматики укр. Олени Курило та обидві частині хрестоматії старо-українського письменства визначного укр. педагога та вченого О. Дорошкевича. Гарний підручний природознавства Громяновського, трохи невіглажений з боку мови, далі задачки Н. Шульгини-Іщук, теорія арифметики В. Шарка, Історія України Григоріва з гарним

переглядом поодиноких подій та з орієнтаційними питаннями¹⁾, більш-менш задовольняючим можна назвати підручник М. Сумцова про народню словесність. Слабші підручники: Коваленка: Історія України, Граве: Основи альгебри. За важка для учнів і незрозуміла без допомоги путнього вчителя Укр. граматики Проф. Тимченка.

Дуже гарні дві книжечки, які не є безпосередньо шкільними підручниками, але їх часто вживають і вони зробили дуже велику послугу для укр. школи. Це Проф. Огієнка дуже доступно викладений курс укр. правопису з переглядом найважливіших граматичних явищ Рідне Писання [3 частині], призначений власне для народніх шкіл, але вживаний і в гімназіях [1-2 кл.]. А далі Олени Курило Курс укр. правопису, більша книжечка, якою користуються вчителі при навчанні правопису в класах 1-3.

Чекають ще на видання і необхідно потрібні для укр. шкіл: 1] Хрестоматія нової укр. літератури, 2] Географія України, 3] Укр. читанка для 3 кл., 4] Укр. теорія поезії й прози. 5] Географія всіх частин світа, а крім того фізики [для вищих класів], хемії, мінералогії, гігієни.

Завваги до підручників.

1. Підручник Трояновського [природознавство] залічив я до оригінальних укр. підручників, бо переклав його з рос. мови сам автор при допомозі приrodnика Шарлемана.

2. Що до підручника німецької мови Глезера, треба згадати, що в 1918 р. було частинне видання його для укр. шкіл, але швидко розійшлося. Був теж перекладений із рос. мови підручник Леше, але він теж розійшовся, зрештою це дуже кепська книжка.

3. Дуже гарні російські підручники географії Іванова. Легкі, зрозумілі, без зайвого балясту, з гарними ілюстраціями. Коли порівнати їх із географією, уживаною в Галичині [Калитовського], то буде зрозумілим, чому на Україні не хотіли вживати галицьких підручників, а коли вживали, то зараз і кидали.

4. Для 3. кл. гімназ. не було означеного підручника до укр. мови. З початку революції вживано дуже гарного підручника Доги «Наше Слово» [2 частині для 3-4. класів], але швидко розкуплено його і тоді, залежно від того, що можна було роздобути, уживано або Читанку А. Крушельницького [галицьку] або ту саму книжку, перероблену й скорочену Ф. Садковським [видану 1919 р. в Кам'янці Под.]. На читанки А. Крушельницького теж були нарікання з огляду на мову, не завжди поправну, а перш усього на наголоси. Вкінці, коли не можна було роздобути й цих підручників, тоді читано з учениками збірку оповідань Грінченка «Чудова дівчина» й «Маруся» Квітки.

6. Підручник теорії альгебри Проф. Грави виявився зовсім непридатним для учнів і вживали його вчителі.

8. До старої укр. літератури вживано подекуди ще хрестоматії укладу Проф. Сумцова, але була вона гірша в порівнянні з Дорошкевичем.

9. Всесвітню Історію проходили теж часами по російських книжках Іванова і Кареева, а фізику в вищих класах по підручнику [рос.] Кисельова.

10. Що до галицьких підручників, то вони на Україні не мали доброї слави, головню ізза мови, але теж ізза неметодичности своєї, перевантаження матеріалом, та недостатчі легкого, доступного викладу. Деякий час уживано геометрію Савицького і Хемію Р. Цегельського, найбільше й найдовше користувалися читанками А. Крушельницького. Не подобалася теж загально укр. грамика для галицьких гімназій. Коротку граматику укр. для народніх шкіл Поповича [виправлену] передруковано в 1917 р. [Видавництво «Вернигори»], але вона не втрималася. А вже справжніми страховищами називано там такі під-

¹⁾ Досвід уживання Ілюстрованої Історії України М. Грушевського як підручника в школі виявив, що книжка ця за важка, мова її не зовсім зрозуміла для дітей шк. віку. Теж саме нарікають педагогі на того ж зтворя. Всесвітню Історію, хоч у вищих класах можна від біди її вживати.

ручники галицькі, як Природознавство Верхратського, Географію Калитовського, Геометрію Савицького¹⁾.

5. Загально вживані офіційні скорочення назв.

Подаю тут найбільш уживані (від 1919 року) скорочення назв усяких освітніх установ, далі назв, що торкаються шкільної справи, а в кінці скорочення інших назв і слів, що їх теж уживано дуже часто. Скорочення укр. назв не зазначаю ніякою поміткою, а російських буквою (р.), вкінці скорочення, що звучали так само в обидвох мовах, зазначені так (у-р.).

1. Виконком — Виконавчий Комітет Ради Представників.
2. Віднарос — Відділ Народньої Освіти (те саме, що в нас Рада Шкільна)
3. Віно — Вищий Інститут Народньої Освіти (університет)
4. Волвіднарос — Волосний Відділ Нар. Освіти
5. Волнарос = Волвіднарос
6. Всевидат — Всеукраїнське Видавниче Товариство¹⁾
7. Госоор — Комісія »государственных сооружений« (державних будівель²⁾) [р.]
8. Губвіднарос — Губерніяльний Відділ Нар. Осв. (кураторія шк. округа)
9. Губнаробраз = Губвіднарос [р.]
10. Губнарос = Губвіднарос
11. Губпрофобр — Губпрофос [р]
12. Губпрофос — Губерніяльний Відділ Професійної Освіти
13. Драмгурток — Драматичний гурток
14. Драмшкола — Драматична школа
15. Завбіб — завідуючий (директор) бібліотеки
16. Заввіднарос — Завідуючий Відділом Нар. Освіти
17. Завволнарос — » Волосним Відділом Нар. Ос.
18. Завгос — Завідуючий господарством
19. Завгубнароса — Завідуючий Губерніяльним Відділом Нар. Осв. (комісар Нар. Осв.)
20. Завпрофшколи — завідуючий Професійної Школи [у-р.]
21. Завтрудшколи — » Трудової » » »
22. Іно — Інститут Народньої Освіти³⁾ [у-р]
23. Ісполком = Виконком [р]
24. Кавш Київська Архітектурна Вища Школа.
25. Комнезам — Комітет неможливих селян.
26. Медакадемія — Медична Академія (б. медичний факультет) [у-р]
27. Медшкола — » Професійна Школа (Школа помічників лікарських) [у-р]
28. Наркомос — Народній Комісаріят Освіти (Міністерство Освіти).
29. Наркомпрос = Наркомос.
30. Педрада — Педагогічна Рада (учительський збір Школи).
31. Педшкола — » Профес. Школа (учительська семінарія).
32. Повітвіднарос — Повітовий Одділ Нар. Осв. (у нас Повітова Шк. Рада).
33. Повітпрофос — » Профес. Осв. (завідував школами професійними).

¹⁾ Докладніше про справу видавання та роздобування укр. шкільних підручників пишу в статті »З історії книжкового руху на В. Україні.«

²⁾ Державна накладня, що тільки одна могла друкувати й видавати всі книжки на Україні.

³⁾ Мала будувати всі нові державні будинки й направляти їх. До неї мусила звертатися й Школа, але нічого не одержувала.

⁴⁾ Пояснення гл. стр. 26.

⁵⁾ Це властиво агітатор і кольпортер совітських газет та політичних брошур, обїздив він читальні, клуби і вмішувався до школи через шк. клуб.

34. Політком — Політичний комісар [у-р].
35. Політпросвет — Завідуючий Політичною Освітою¹⁾ [р].
36. Просналог — «налог на просвещение» (податок на освіту) [р] (гл. стр. 56).
37. Профобр = Профос [р].
38. Профодажа — професійна одяга (яку мала держава давати даром учителям та урядовцям через «профсоюзи»).
39. Профос — Професійна Освіта.
40. Профсоюз — Професійний Союз (Спілка) [р].
41. Профшкола — Професійна Школа [у-р].
42. Раднаргос — Рада Народнього Господарства²⁾.
43. Секпедради — Секретар Педагогічної Ради.
44. Сельрада, Сельсовет — Сільська Рада (рада громадська)
45. Соцвих — Соціяльне вихованне.
46. Соцвос — » » » [р].
47. Техшкола — Технична Школа [у-р].
48. Трудшкола — Трудова » [у-р].
49. Унаробраз = Повітвіднарос [р].
50. Упрофобр = Повітпрофос [р].
51. Учком — Ученський Комітет [у-р] (пояснення стр. 14.)

6. Шкільні та школярські слова.

Кожна школа має свою усталену термінологію на означення канцелярських та шкільно-педагогічних висловів, а крім того самі учні витворюють ще багато слів, їм тільки властивих, се-б то школярську або учнівську мову. Українська школа не має на жаль ще своєї чисто-укр. шкільної термінології, бо в Галичині на протязі окремого існування укр. школи вона ввесь час вироблювалася, а на В. Україні не було ще часу для складання й усталення її. І коли в нас була вона під впливом польської термінології (хоч дещо було таки своєрідного), то на В. Україні шкільна термінологія була всеціло під впливом російської. Те-ж саме можна сказати про школярську мову. Коли школярська мова галицьких шкіл має багато чужих складників³⁾ то школярська мова укр. шкіл В. України майже в цілості запозичена з старої російської школи.

Подаючи малий словничок шкільної та школярської мови, думаю, що це теж у дечому причиниться для зрозуміння характеру школи, а далі може служити для пояснення таких шкільних слів, що їх часто можна зустрінути в багатьох наших письменників з В. України.

В увагах до поодиноких слів подаю походження слова, зазначаючи поміткою »рос.« що це слово або чисто російське або перекладене з рос. мови, »заг.« — слово, загально вживане в обидвох мовах, »чуж.-рос.« — чужинецьке слово, що вживається в рос. мові. В рубриці »категорія« зазначаю I. слова шкільно-педагогічної термінології, а II. слова школярські.

¹⁾ До неї належали справи промислу, торгівлі, усяких матеріалів, складів, фабрик.

²⁾ Сліди панування німецької мови залишилися в укр.-галицьких школах у таких словах, як »форцуг«, »авсцуг«, »штуба«, »швецувати« і багато інших.

Ч. п.	Слово шкільне або школярське	Значіння або анальо-гічне слово укр.-гал.	катег.	Походження слова. Заувага.
1	абётка	азбука	I.	укр.
2	áктова саля	авля	I.	рос.
3	атестат [зрілости]	свідцтво іспиту зрі-лости, матуральне	I.	чуж.-рос.
4	бал	нота, кляса [з предмету]	I.	рос.
5	вакансія	вільне місце для при-няття учня в школу, вільна посада.	I.	чуж.-рос.
6	вартування	інвігіляція [професорів на перервах]	I.	укр.
7	вимогова відомість	ліста платнича [для професорів]	I.	переклад рос. «требова-тельная вѣдомость».
8	випуск [учнів]	матура, залишення шк.	I.	рос.
9	випускний [учень]	абітурієнт	I.	рос.
10	вихователь, виховник	надзиратель бурси	I.	укр.
11	відпуск	відпустка, дозвіл по-їхати до дому.	I.	рос.
12	відпускний [білет]	посвідка, що учень їде до дому	I.	рос.
13	ганчірка	шматка до стирання таблиці	I.	укр.
14	Голова Педагог. Ради	директор	I.	в радянській школі
15	громада	кляса [н. пр. I, IV і т. д.]	I.	» »
16	група, група=громада	» » »	I.	» »
17	двійка, двійка	двійка, лиха нота з прдм.	II.	заг.
18	дижурство=вартування		I.	чуж.-рос.
19	діловод [гімназії]	урядник, що по лагоджу-вав справи канцеляр.	I.	укр.
20	дошка [або клясова дошка]	таблиця [велика, чорна до писання]	I.	перекл. рос. «доска».
21	журнал	дневник [клясовий]	I.	чуж.-рос.
22	завідуючий	директор	I.	з рос. «завѣдующій» в радянській школі
23	загальний зшиток	бруліон	II.	перекл. рос. «общая тетрадь»
24	задача	математична, рахунко-ва, геометрична задача	I.	заг.
25	задачник	збірник задач	I.	заг.
26	закон Божий	релігія	I.	рос. в школі дорадянській
27	законовчитель	катехит	I.	рос.
28	записна книжка	нотатка, нотес	II.	рос.
29	записник	нотес	II.	укр.
30	зачёт	colloquium [на універси-теті]	I.	рос. «зачеть».

Ч. п.	Слово шкільне або школярське	Значіння або анальо-гічне слово гал.-укр.	катег.	Походження слова Заувага.
31	<i>зрізати</i> [учня]	спалити, не перепустити, дати двійку	II.	рос.-заг.
32	<i>зрізатися</i>	не здати, впасти, одержати двійку	II.	» »
33	<i>зубрити</i>	кувати, вчитися все на память	II.	рос.
34	<i>інспектор</i>	1) в дорадянській гімн. заступник директора, що дбав про порядок у школі, стежив за поведінкою учнів; 2) інспектор як у нас	I.	заг.
35	<i>інструктор</i>	інспектор	I.	в радянській школі
36	<i>кїл</i> [коля одержати]	б, лихо, найгірша нота в школярській мові [галиц. »сокирка«, 7.)	II.	рос.
37	<i>ключ</i>	1) книжка з розв'яз. задач математ.; 2) підстрочник ч. п. 65.	II.	заг.
38	<i>книгозбірня</i>	бібліотека	I.	укр.
39	<i>конспект</i>	витяг, ексцерпт, зміст	II.	заг.
40	<i>креслення</i>	геометричні рисунки, геометрія начеркова, шкіцювання	I.	укр.
41	<i>курс</i>	рік шк., цілоріч. навч.	I.	заг.
42	<i>латинїст</i>	учитель лат. мови	II.	заг.
43	<i>латинь</i>	латина, лат. мова	I.	рос.
44	<i>лекція</i>	1) година [в шк., н. пр. перша л. — історія]; 2) приватна лекція; 3) відчит	I.	заг.
45	<i>малювання</i>	рисунки [відручні]	I.	укр., від часів укр. влади й далі
46	<i>медалїст, медалїстка</i>	учень, учениця, що в останніх класах училися дуже гарно й мусїли здати матуру з визначенням; гїл. форцуг, відзначаючий.	I.	рос.
47	<i>нештатний</i> [учитель]	заступн. учит. суплент	I.	заг.
48	<i>Нїмець</i>	учитель нїмецької мови (бо ним був звич. справжній Нїмець)	II.	заг.
49	<i>одиниця</i>	трійка, лихо, найгірша нота	II.	заг. з рос. единица
50	<i>одмітка</i> = бал		I.	з рос. »отмѣтка«.
51	<i>пайок</i>	харчова, продуктова оплата за навчання в сільських гімназ.	II.	від больш. часів.
52	<i>папка</i>	тека, портфель учителя для паперів, книжок, зшитків	—	рос.
53	<i>пара</i> [одержати »пару«]	двійка [іронічн. жарт.]	II.	заг.
54	<i>Педагогічна Рада</i>	Збір учит. школи, гімн.	I.	в радянській школі
55	<i>перевод</i>	1) п. учня — перехід, перепущення до вищої класи; 2) перенесення вчителя	I.	рос. »переводъ«

Ч. п.	Слово шкільне або школярське	Значіння або анальо-гічне слово гал.-укр.	катег.	Походження слова Заувага.
56	<i>переводні іспити</i>	кінцеві іспити для всіх учнів для переходу в вищу класу	I.	рос. »переводъ».
57	<i>передёржка</i>	поправка	I.	рос.
58	<i>переіспит</i>	»	I.	укр.
59	<i>перéказ</i>	переповід змісту, зміст	II.	укр.
60	<i>перéклад</i>	1) переказ [ч. 59]; 2) перевід [з нім. на укр.]	II.	перекл. з рос. »переложеніє»
61	<i>перемінка</i>	перерва	II.	рос. »перемѣнка»
62	<i>перéсказ</i>	переказ [ч. 59.]	II.	
63	<i>письмова праця</i>	задача, н. пр. укр., нім., [але не математична]	I.	переклад із рос. »письменная работа».
64	<i>піврічка</i>	курс, піврічка	I.	укр.
65	<i>підстрочник</i>	прозайка, прозайкер, шахрай, брик	II.	рос. »подстрочникъ»
66	<i>поведінка</i>	обичаї	I.	укр.
67	<i>правонавчання</i>	дидактрум, чесне, шк. оплата	I.	рос. »правоученіє».
68	<i>праця</i> = письмова праця		I.	укр.
69	<i>прийм</i> [у школу]	вступ у школу, прийняття	I.	рос. »пріємъ»
70	<i>прийомний</i> [іспит]	вступний іспит	I.	» »
71	<i>професор</i>	професор університету	I.	заг.
72	<i>пятьорка</i>	найлучша нота з предмету відзначаюче, дуже добре	II.	рос.
73	<i>рәнець</i>	торба (скіряна) на книжки учн.	II.	рос. »ранецъ» (з нім. der Ranzen).
74	<i>регéнт</i> [хóру]	диригент	I.	заг.
75	<i>репетитор</i>	інструктор, корепетитор, домашній учитель учня	II.	чуж.-рос.
76	<i>рiшати</i> [задачу]	розв'язувати (матем. задачу)	II.	рос. »рѣшать»
77	<i>розклад</i> лекцій	поділ годин	I.	укр.
78	<i>розпис</i> »	» »	I.	укр. (з рос. расписание уроковъ).
79	<i>розпуск</i>	розпущення учнів на свята, до дому	II.	рос.
80	<i>словесник</i>	учитель-фільольог (української, російської мови)	II.	рос.
81	<i>служитель</i>	терціян, помішник терціяна	I.	рос.
82	<i>служник</i>	» » »	I.	укр.
83	<i>твір</i>	задача (укр., рос.)	II.	рідко вживано, переклад. рос. »сочиненіє».
84	<i>тетрадка</i>	зшиток	II.	рос. [рідко]
85	<i>товариш Голови Педаг. Ради</i>	заступн. дир., інспектор ч. 35.	I.	в радянській школі
86	<i>третина, треть</i>	1/3 часть шк. р. приблизно те, що в нас конференція.	I.	» «
87	<i>урок</i>	1) година (лекція) 2) прив. лекц.	I.	рос. урокъ.
88	<i>учитель</i>	учитель народній, гімназійний	I.	заг.
89	<i>учительська</i>	саля конференційна, де сходяться вчителі педагогіки на перерві	I.	рос. »учительская»
90	<i>учень</i>	ученик	I.	укр.
91	<i>фіскал</i>	фагас, лизун, донощик	II.	рос.

Ч. п.	Слово шкільне або школярське	Значіння або анальо-гічне слово гал.-укр.	катег.	Походженне слова Заувага.
92	<i>Француз, Францу-женка</i>	учитель, учителька французької мови	II.	заг.
93	<i>черновá, чернѐтка</i>	на брудно написана праця, задача	II.	рос.
94	<i>четвертина, четвѐрть</i>	1/4 часть шк. року, конференц.	I.	укр., рос.
95	<i>чистовá</i>	на чисто переписана праця, задача	II.	рос. «чистовая».
96	<i>штати</i>	етат [школи]	I.	рос. [з німецького]
97	<i>штатний</i>	етатовий	I.	» »
98	<i>щоденник</i>	нотатка, в якій учень у порядку днів і годин записував, що задано і де йому вписувано ноти.	I.	перекл. із рос. «дневникъ».

Замісць передмови.

Видаючи друком свою працю, маю на думці познайомити наше громадянство зі справою Рідної Школи на В. Україні, а перш за все маю на увазі наше вчителство та шкільну молодь. Мені здається, що боротьба наших земляків за існування рідної школи серед незвичайно важких умовин сучасного життя на В. Україні повинна заохотити наше громадянство до ще гарячішого підтримування Рідної Школи в себе, а серед нашої шкільної молоді викликати ще більшу любов та пошану до Своєї Школи та повне зрозуміння того клича, що «в школі наша будучність».

При писанню цієї праці я керувався перш за все бажанням як найбільш правдиво описати все і перше подавати факти, а потім оцінку, міркування та висновки. Я не користувався ніякою літературою предмету, а писав тільки те все, що сам я бачив, в чому брав участь і що я сам досвідчив на собі. Повні прізвища осіб я пропускаю ізза політичних причин, а також і через те, що описані події ще надто свіжі. Не цитую дословно офіціальних розпоряджень і текстів, бо з причини дуже великих труднощів при переїзді кордону я не міг перевезти всіх потрібних матеріалів.

Складаю щиру подяку всім цим своїм знайомим, що мені допомагали до видання книжечки, а перш за все ВШ. Професорам укр. гімназії в Перемишлі, членам Філії «Учительської Громади», і ВШ. Професорам Д-ру І. Мандюкові та П. Волянському за поради та допомогу при коректі.

Перемишль 1. травня 1923.

Др. Євген Грциак.

Усім ВШ. Учителям та Професорам, Дорогим своїм Учням та Слухачам: Українських Підготовчих Університетських Курсів, Української Вечірньої Гімназії, 2-ої укр. гімназії ім. Кирило-Методіївського Брацтва, Українського Архітектурного Інституту, Трудової Школи ім. Т. Шевченка і Професійно-Техничної Школи (в Могильній), Учительських Літніх Курсів у Миргороді, Дашеві та Старокопачині, Курсів українознавства Т-ва „Просвіта“ на Шулявці в Києві і Вечірніх Робітничих Курсів на цукроварні в Могильній присвячує цю книжечку на спомин спільної праці

АВТОР.

ОГЛАВ:

	стор.
I. Огляд розвитку українського шкільництва від революції 1917 року до половини 1920 року.	
1. За української влади	3—9
2. Підчас першого побуту большевиків (2/2 1919 — 31/9 1919) . .	9—14
3. За Деникінців (1/9 1919—10/12 1919)	14—17
4. Підчас другого побуту большевиків (від 16/12 1919)	17—27
II. Українські гімназії по селах.	
1. Як і через що повставали середні школи по селах?	27—29
2. Поміщення й обстановка школи	29—30
3. Учителі й ученики, взаємовідносини їх, спосіб навчання. . .	30—33
4. Матеріальне забезпечення вчителів.	33—38
5. Всякі перешкоди і труднощі.	38—46
6. Хроніка гімназії за 1 шк. рік.	46—48
7. Внутрішнє життя Школи.	48—53
III. Висновки та заключення.	53—57
IV. Додатки й матеріяли.	
1. Поділ годин у радянській гімназії на В. Україні.	58—59
2. Драбина студій у радянських школах.	59—60
3. Відчити учнів гімназії.	60—
4. Огляд підручників для укр. гімназій В. України.	60—63
5. Загально вживані офіційальні скорочення назв.	63—65
6. Шкільні та школярські слова.	65—69
— Замість передмови	69





401

Печатня ОО. Василян у Жовкві.
